॥ श्रीः ॥

-*-

आनन्दघनविद्योतिसुमनोभिः सुसंस्कृता ॥
सुवर्णाऽङ्कितभव्याभशतपत्त्रपरिष्कृता ॥ १ ॥
चौखम्बा—संस्कृतग्रन्थमाला मञ्जुलदर्शना ॥
रसिकालिकुलं कुर्यादमन्दाऽऽमोदमोहितम् ॥ २ ॥

स्तवकः—२३८

१ अस्यां चौखम्बा—संस्कृतग्रन्थमालायां प्रतिमासं पृष्ठशतके सुन्दरैः सीसकाक्षरैरुत्तमेषु पत्त्रेषु एकः स्तवको मुद्रयित्वा प्रकाश्यते । एकस्मिन् स्तवके एक एव ग्रन्थो मुद्र्यते ।

२ प्राचीना दुर्लभाश्चामुद्रिता मीमांसावेदान्तादिदर्शनव्याकरणधर्मशास्त्रसाहित्यपुराणादिग्रन्था एवाऽत्र सुपरिष्कृत्य मुद्र्यन्ते ।

३ काशिकराजकीयप्रधानसंस्कृतपाठशालाऽध्यापकाः पण्डिता अन्ये च शास्त्रदृष्टयो विद्वांस एतत्परिशोधनादिकार्यकारिणो भवन्ति ।

४ भारतवर्षीयैः,ब्रह्मदेशीयैः,सिंहलद्वीपवासिभिश्चैतद्ग्राहकैर्देयं वार्षिकमग्रिमं मूल्यम्-मुद्राः७आनकाः८
अन्यैर्देयं प्रतिस्तवकं ... ... " " १ " ०

५ प्रापणव्ययः पृथग् नास्ति । ... ...

साम्प्रतं मुद्र्यमाणा ग्रन्थाः—

(१) संस्काररत्नमाला । गोपीनाथभट्टकृता खण्डे २
(२) शब्दकौस्तुभः । भट्टोजिदीक्षितकृतः १२
(३) श्लोकवार्तिकम् । भट्टकुमारिलविरचितम् पार्थसारथिमिश्रकृतन्यायरत्नाकराख्यया-व्याख्यया सहितम् । सम्पूर्णम् । १०
(४) भाष्योपबृंहितं तत्त्वत्रयम् । विशिष्टाद्वैतदर्शनप्रकरणम् । श्रीमल्लोकाचार्यप्रणीतम् । श्रीनारायणतीर्थविरचितभाट्टभाषाप्रकाशसहितं सम्पूर्णम् (वेदान्तः) २
(५) करणप्रकाशः । श्रीब्रह्मदेवविरचितः १
(६) भाट्टचिन्तामणिः । महामहोपाध्यायश्रीगागाभट्टविरचिता । तर्कपादः(मीमांसा) २
(७) न्यायरत्नमाला -श्रीपार्थसारथिमिश्रविरचिता संपूर्णा (मीमांसा) ... २
(८) ब्रह्मसूत्रभाष्यम्—बादरायणप्रणीतवेदान्तसूत्रस्य यतीन्द्रश्रीमद्विज्ञानभिक्षुकृतव्याख्यानम् । सम्पूर्णम् । (वेदान्तः) ६
(९) स्याद्वादमञ्जरी मल्लिषेणनिर्मिता सम्पूर्णा २
(१०) सिद्धित्रयम्-विशिष्टाद्वैतब्रह्मनिरूपणपरम् श्रीभाष्यकृतां परमगुरुभिः श्री६श्रीयामुनमुनिभिर्विरचितम् । सम्पूर्णम् वेदान्तः १
(११) न्यायमकरन्दः । श्रीमदानन्दबोधभट्टारकाचार्यसंगृहीतः । आचार्यचित्सुखमुनिविरचितव्याख्योपेतः (वेदान्तः) ४
(१२) विभक्त्यर्थनिर्णयो न्यायानुसारिप्रथमादिसप्तविभक्तिविस्तृतविचाररूपः म० म० श्रीगिरिधरोपाध्यायविरचितः । सम्पूर्णः (न्यायः) ५
(१३) विधिरसायनम् । श्रीअप्पयदीक्षितकृतम् । सम्पूर्णम् (मीमांसा) ... २
(१४) न्यायसुधा (तन्त्रवार्तिकटीका) भट्टसोमेश्वरविरचिता । (मीमांसा) १४

त्मना भासं विना घटविशिष्टभेदस्य 'नागृहीतविशेषणा विशेषण-विशिष्टबुद्धिः' इति न्यायेन घटस्वरूपत्वेन भावानुपपत्त्या सोऽपि वाच्यः । एवं च तत्रैव प्रतीतेः प्रमात्वं भेदांशे त्वप्रमात्वम् उपजीव्यविरोधात् ।

किञ्च घटविशिष्टभेदस्य पटस्वरूपत्वे यदि तयोर्भेदस्तर्हि घटादेव घटस्य भेद इति घटस्वरूपस्यैवासिद्धिः । नच प्रतियोगिनमुपलक्षणमाश्रित्य भेदमात्रं पटस्वरूपं तच्च घटादिना प्रतियोगिना निरूप्यते इति वाच्यम् । निष्प्रतियोगिकभेदस्य प्रमाणागोचरत्वेन शुद्धस्य तत्स्वरूपत्वायोगात् ।

किञ्च स्वरूपत्वे भेदस्य प्रतियोगिनिरूप्यत्वं न स्यात् । नीलादिस्वरूपवत् । एवं चान्यसाकाङ्क्षत्वे पटस्य स्वरूपमन्येन निरूप्यमाणं भेद इति व्याहतम् । तदपेक्षानपेक्षालक्षणविरुद्धधर्मयोरेकत्रासम्भवात् । किञ्च पटं प्रति प्रतियोगित्वं घटस्य, तस्य घटस्वरूपत्वे तत्रैव पटमपि प्रक्षिपन्ती सा बुद्धिरद्वैते एव पर्यवस्यति । केवलं प्रतियोगित्वं घटस्वरूपमिति तु न युक्तम् । नहि इतरानपेक्षप्रतियोगित्वस्य प्रामाण्यमस्ति ।

किञ्च तस्य धर्मस्य धर्मिणा सहासंबन्धे ऽतिप्रसङ्गः । सम्बन्धस्वीकारे सम्बन्धानन्त्येनानवस्था । तद्भिया संबन्धस्य स्वरूपत्वोपगमे द्वयोरपि संबन्धस्वरूपे प्रवेशोऽभेद एव स्यात् ।

एवं घटस्य घटत्वं धर्म इत्यादावपि संबद्धत्वासंबद्धत्वाभ्यां दोषो द्रष्टव्य इति धर्मधर्मिणोरभेदो द्रष्टव्यः । भेदप्रतीतिस्त्वाविद्यकीत्युक्तमेव ।

तस्मात्पटादिविशिष्टं प्रतियोगित्वं घटस्य स्वरूपमेवेति तत्प्रत्यक्षमद्वैते एव प्रमाणम् ।

नचान्यानपेक्षप्रतीतौ 'घटादिकम्' इत्येव प्रतीतिः, पटादिना निरूपणे तु तस्यैव 'भेदः' इति प्रतीतिरिति वाच्यम् । 'घटः' इति प्रतीत्यपेक्षया भेदप्रतीतेर्विलक्षणत्वेन घटस्वरूपमादाय तत्प्रतीतेर्निरूपयितुमशक्यत्वात् । घटस्य स्वरूपानिरूपणे पटप्रतीत्यनपेक्षणाच्च ।

नच तर्हि अन्योन्याभावरूपो ऽतिरिक्तो भेदो ऽस्तु तस्या विषय इति वाच्यम् । प्रतियोग्यनालिङ्गिताभावबुद्धेरभावेन प्रति-

योग्यपि भेदशरीरे ऽन्तर्भाव्यस्तदा तद्विशिष्टस्वाभावस्य घटस्वरूपत्वे घटपटयोरैक्यापत्तेः । धर्मत्वे चान्योन्यधर्मत्वप्रसङ्गो ऽन्योन्यस्य धर्मस्य संबन्धत्वविकल्पदोषप्रसङ्गश्च । एवं प्रतियोगित्वांशेऽपि तद्दोषप्रसङ्गो बोध्यः ।

किञ्च घटपटादेस्तादात्म्यमन्योन्याभावप्रतियोगि तद्यदि सर्वथा तेषां नेष्यते तदा तद्विशिष्टस्य तदुपलक्षितस्य वा प्रमाणेन ज्ञानासम्भवः । विशिष्टज्ञानस्य विशेषणोपलक्षणविषयत्वनियमात् । अत्यन्तमसति तु शशविषाणभेदवत् कथं तव तत्प्रामाण्यं येन श्रुतिर्बाध्येत ।

नच पटादिप्रतियोगिक एवाऽसौ घटाद्याश्रित इति नासत्प्रतियोगिकता तस्येति वाच्यम् । एवं हि संसर्गाभावान्योन्याभावयोर्विशेषानापत्तेः । एवं च संसर्गाभावादन्योन्याभावस्यानतिरेके ऽन्योन्यात्मभूतं विश्वमद्वैतं स्यादिति संसर्गाभावो ऽपि न सिध्येत् ।

नच घटसंसर्गाभावः पटाश्रयो घटान्योन्याभावस्तु पट एवेति विशेषः । एवं हि घटाभावस्य पटः संसर्गीति घटसंसर्गाभावस्य पटे समर्थनवद् घटान्योन्याभावः पटात्मक इति घटतादात्म्याभावस्यापि पटरूपत्वसमर्थनापत्तेः । नचैतत्तवेष्टं तादात्म्याभावस्य त्वया पटवृत्तितास्वीकारात् ।

किञ्चैवं पटस्य घटाभावात्मत्वे घटस्यापि पटाभावात्मकतया घटपटयोरसिद्ध्यापत्तिः, तद्भेदासिद्ध्यापत्तिश्च । तस्मात्तादात्म्यं संसर्गं च प्रतियोगिकोटावन्तर्भाव्यान्योन्याभावसंसर्गाभावयोर्विशेषो वाच्यः । तथा चात्यन्तासत्प्रतियोगिकता दुर्वारा । नच धर्मिणो धर्मांतरसंसर्गनिषेधः संसर्गाभावः, घटपटयोरितरेतरधर्मनिषेधो ऽन्योन्याभाव इति नात्यन्तमसत्प्रतियोगिकत्वमिति वाच्यम् । एवं हि घटत्वपटत्वयोर्निषेध्यधर्माभावेन तयोरन्योन्याभावाभावादैक्यप्रसङ्गे घटपटयोर्घटत्वपटत्वनिषेधात्प्रमाणं द्वयमपि घटत्वपटत्वशून्यमेवावेदयेत् । एवं च धर्मिप्रतियोगिविभागाभावादभावप्रमोच्छेदापत्तिरिति दिक् ।

एतेन वैधर्म्यं भेद इत्यप्यपास्तम् । वैधर्म्ये घटत्वादौ वैधर्म्यान्तरस्य तज्ज्ञानस्य वाऽभ्युपगमे ऽनवस्थापत्तेः । अननुभवाच्च । वैधर्म्ये

वैधर्म्यानङ्गीकारे तु तयोरैक्यापत्त्या विलक्षणधर्मानाश्रयत्वेन घटपटयोरपि भेदव्यवहारोच्छेदः ।

किञ्च वैधर्म्यरूपो भेदः किं घटादौ भिन्ने धर्मिणि निविशते अभिन्ने वा । नाद्यः । वैधर्म्यस्य भिन्नाश्रयत्वे पूर्वोऽपि भिन्नाश्रय इत्यनवस्थापत्तेः । सन्त्वनन्तभिदा इति चेन्न । तेषामनन्तानां क्रमेण वस्तुसम्बन्धेऽल्पकालपरिच्छिन्ने घटादौ तेषां सम्बन्धासम्भवात् । धर्मिणो वाऽनन्तकालत्वं स्यात् । युगपत्तत्सम्बन्धे तु भिन्ने भेदनिवेश इति प्रक्रमात् केन भेदेन विशिष्टे कस्य भेदस्य स्थितिरिति निर्द्धारणकारणाभावादनिर्धारणापत्तिः । क्रमसम्बन्धस्तु दूषित एव । किञ्च क्रमसम्बन्धे वैधर्म्याख्यो भेदः स्वीकृतस्तस्य वृत्तिसिद्धये द्वितीयो भेदः स्वीकृतस्तेनैव स्वाश्रयव्यवहारासाङ्कर्यस्य प्रथमभेदप्रयोजनस्य सिद्धेस्तस्याकिञ्चित्करत्वापत्तेः । एवं द्वितीयोऽपि येन भेदान्तरेण विशिष्टे निविशिते तेनैव तत्प्रयोजनसिद्धेर्द्वितीयोऽपि व्यर्थ इति पूर्वपूर्वलोपे प्रवाहस्यैवासिद्धिः । एवं स्वरूपभेदभिन्नेऽन्योन्याभावस्य वृत्त्यभ्युपगमे स्वरूपभेदेनैव तद्व्यवहारसिद्धेरन्योन्याभावो व्यर्थः ।

तथा स्वरूपभेदोऽपि यदि कुतश्चिद्भिन्ने स्वरूपे वर्त्तते तदा तेनैव व्यवहारसिद्धेः स्वरूपभेदस्य वैयर्थ्यम् । एवं संहतेष्ववयवेषु यद्यवयविबुद्धिनिवेशस्तदा संघातविशेषेणैव विलक्षणप्रत्ययाद्युपपत्ताववयविकल्पना व्यर्था ।

एवं निरन्तरयोर्द्रव्ययोः संयोगनिवेशे नैरन्तर्येणैव संयोगव्यवहारसिद्धेः संयोगगुणकल्पना व्यर्थेत्याद्यूह्यम् । अनन्तानां भेदानां क्रमेण युगपद्वा सम्बन्धकल्पने प्रमाणाभावश्च ।

नच स्वरूपमेवान्योन्यं व्यावर्तमानं भेद इति वाच्यम् । स्वरूपमात्रव्यावृत्तौ तयोर्निःस्वरूपतापत्तेः । नच स्वरूपविशेषव्यावृत्तिः । सकलविशेषव्यावृत्तौ तयोः स्वरूपमात्रत्वेनैक्यापत्तेः । किञ्च स्वरूपस्य विशेषस्तद्व्यावृत्तिं वदता स्वरूपमात्रमनुगतं वाच्यम् । तच्च न स्वरूपं साधारणं चेत्यस्य व्याहतत्वात् । नच स्वरूपं च विशेषश्चेत्यर्थः । एवं च विशेषेष्वेव स्वरूपशब्दः साधारणो नानार्थ इति वाच्यम् । विशेषेषु खण्डमुण्डादिष्वपि गोशब्दः साधारण इति गोत्वस्याप्यैकस्य तवासिद्ध्यापत्तेः ।

किञ्चानन्तासु व्यक्तिषु एकस्य स्वरूपपदस्य सङ्केतग्रहणानुपपत्तिः। किञ्च स्वरूपस्यैव भेदत्वे धर्मिणि दृष्टे स्वरूपं दृष्टमिति सन्देहानुपपत्तिः।

नचाभिन्न एव भेदो निविशते इति वाच्यम्। एकस्या अपि घटादिव्यक्तेस्तेन स्वाभेदे सति उदासीनाभावापत्तौ किमेकं नाना वा स्यादिति शून्यवादापत्तेः।

एतेन भेदो नाम स्वरूपान्योन्याभावे वैधर्म्यानात्मको धर्मान्तरं पृथक्त्वापरनामकमित्यप्यपास्तम्। तस्यापि स्वाश्रयभिन्ने ऽभिन्ने वेत्याद्युक्तदोषानिस्तारात्।

किञ्च स्वाश्रयेण सह भेदस्य भेदानङ्गीकारे भेदस्य वस्त्वभेदेऽद्वैतापत्तिः, स एव भेदः स्वस्मिन्निविशते चेदात्माश्रयः। अन्यस्तत्र भेदश्चेदन्योन्याश्रयः, द्वितीयोऽपि भेदस्तृतीयापेक्षश्चेच्चक्रकम्। एवं परम्परायामत ऊर्ध्वमनवस्था। तत्परिहाराय भेदभेदाश्रययोः क्वचिदभेदाङ्गीकारे तदैक्यदरिकामूलपर्यन्तमेकतापत्तिः।

तदद्वैतश्रुतेस्तावद्बाधः प्रत्यक्षतः क्षतः।
नानुमानादिकं कर्त्तुं तवापि क्षमते मते॥

प्रत्यक्षेण भेदासिद्धौ व्याप्तिग्रहणाद्यसम्भवात्। नच शीतोष्णादिधर्माणां सहानवस्थानलक्षणविरोधसिद्ध्यनुपपत्त्या धर्मिभेदावगतिः। तिलेभ्य एव तैलम्, पयस एव दधि इति कार्यभेदव्यवस्थानुपपत्त्या कारणभेदावगतिः, बद्धमुक्तव्यवस्थानुपपत्त्या चात्मभेदावगतिरित्यर्थापत्त्या तत्सिद्धिरिति वाच्यम्। सत्यभेदस्य चोक्तप्रकारेणासिद्ध्या कल्पितभेदाक्षेपकत्वेनैव तदुपपत्तेः। भेदकल्पनाया श्चाद्वैताविद्याकार्यत्वेनार्थापत्तीनामद्वैतगमकत्वाच्च।

तदुक्तम्—

अद्वैतागमनासीरे साधु सा धुन्वती परान्।
सेवामेवार्जयत्यर्थापत्तिपत्तिपरम्परा॥ इति।

नासीरमग्रगमनम्। द्वैतपक्षस्यासाधु यथा भवति तथा परान् परतरान् धुन्वती कम्पयन्ती अर्थापत्तिरूपपत्तीनां पदातीनां परम्परा सेवामेवाद्वैतागमस्यार्जयति करोतीत्यर्थः।

नन्वद्वैतश्रुतयो वर्णपदविभक्तितदर्थादिभेदानुपजीव्यार्थं प्रतिपादयन्तीति स्वोपजीव्याभिर्भेदबुद्धिभिः कथं न बाध्या उपजीव-

कस्योपजीव्याद् दुर्बलत्वादिति चेन्न । अविद्याकल्पितभेदस्य तत्रोपजीव्यत्वेन तस्य मिथ्यात्वेन दुर्बलतया तद्बाधकत्वायोगात् । एवं च तेषां पदार्थानां तद्भेदानां चाविद्याकृतसत्त्वमेव व्यवहारोपयोगीति बोधितम् ।

एतेन द्वितीयाभावे 'एकमेव'इत्येवकारव्यवच्छेद्याभावः । एवम् "अद्वितीयम्" "नेह नाना"इत्यादिव्यवच्छेद्याभाव इत्यपास्तम् । अविद्याकल्पितस्य सत्यतया व्यवच्छेद्यत्वेनाक्षतेः ।

किञ्च श्रुतिभिरद्वैतं पारमार्थिकं प्रतिपाद्यते । नच पारमार्थिकबुद्धिरपारमार्थिकबुद्धिबाध्या । अन्यथा शुक्तिरजतबुद्ध्या पारमार्थिकशुक्तिधीबाधापत्तेः ।

ननु 'अग्निरनुष्णः' इति बुद्धेः प्रतियोगिभूतोष्णज्ञानोपजीव्यत्वादुपजीव्येन बाधो दृष्टस्तथा ऽत्रापि किं न स्यादिति चेन्न । द्वयोरप्युष्णताऽनुष्णतयोर्मिथ्यात्वात्तत्रोपजीवकत्वस्य दौर्बल्यप्रयोजकत्वेऽपि शुक्तिविषयस्य 'नेदं रजतम्' इति ज्ञानस्य प्रसक्तप्रतिषेधतया प्रसञ्जकपूर्वप्रत्ययोपजीवकत्वेऽप्युपजीव्येन बाधस्याभावाद्, उपजीव्येन बाध इत्यस्यौत्सर्गिकत्वात् । नच तत्रानुष्णता पारमार्थिकयेवास्तु । तस्याः पारमार्थिकत्वसाधने दृष्टान्तादिदृष्टायास्तैः साधने तत्सजातीयमिथ्यात्वस्यैव सिद्धेः । यद्यनुष्णताया लोकसिद्धरूपतां विहायात्यन्ताबाध्यत्वं तर्हि अद्वैतस्यैवेदं नामान्तरं कृतं स्यात्तच्च तवानिष्टम् । आत्रयादशायां च ज्ञानज्ञेयादिभेदस्यावश्याङ्गीकरणीयतयोक्तजगद्बाधयुक्तिग्रासे प्रवेशासम्भवात् ।

नन्वद्वैतेऽपि ज्ञानं ज्ञाता मुमुक्षुरिति भेदस्याभ्युपगन्तव्यत्वाद्भेदबाधकयुक्तिप्रवेशासम्भवात् तस्या मिथ्यात्वं स्याद् इति चेत् । न । द्वैतगोचरस्य बाधस्याद्वैते ऽनवकाशात् । ज्ञानज्ञेयज्ञात्रादिभेदस्य तत्र वस्तुतो ऽनङ्गीकारात् । अत एवापारमार्थिकत्वसम्भावनाऽपि न तत्र । न चोपजीव्यविरोधात् श्रुत्याऽद्वैतप्रमाजननमशक्यम् । काल्पनिकेनाविद्याकृतेन भेदेन पारमार्थिकाद्वैतस्य विरोधाभावात् । पारमार्थिकं हि पारमार्थिकेन विरुध्यते । तस्मादविद्याव्यवस्थितं भेदं तद्बोधं चोपजीवन्त्याः श्रुतिजनितायाः परमार्थाद्वैतबुद्धेर्नोपजीव्यबाधः । एवं च यद्यपि श्रुतिजन्या ऽद्वैतबुद्धिरपि

अविद्याविद्यमानैव तथाऽपि तद्विषयस्तावत्परमार्थसदेवाद्वैतम् ।

एतेनाद्वैतबुद्धिर्बाध्या अविद्योपादानत्वाच्छुक्तिरूप्यबुद्धिवदित्यपास्तम् । बुद्धेर्बाध्यत्वं विषयबाधेन मानान्तरविरोधेन वा प्रसिद्धम् । अद्वैते च मानान्तरविरोधो नास्तीत्यविद्योपादानकत्वहेतोरप्रयोजकत्वम् ।

श्रुत्यन्तरमपि "द्वितीयाद्वै भयं भवति" इति ।

तच्चाद्वैतं "ब्रह्मैवेदं सर्वम्" "विज्ञानमानन्दं ब्रह्म" इति श्रुत्यर्थैकवाक्यतया ज्ञानात्मकब्रह्मरूपतया ऽवतिष्ठते । चित्प्रतिबिम्बस्य श्रौतज्ञानस्य बिम्बाभेदाद् यदद्वैतज्ञानस्य श्रुत्या जन्यत्वं तदपि न पारमार्थिकं किन्त्वविद्याव्यवस्थितवत् तज्जन्यत्वमिति न पारमार्थिकतदजन्यत्वेन विरोधः ।

ननु यदिदं विश्वं श्रुत्यैकं साध्यते तत्रैकत्वं यदि भेदाभावस्तर्हि तस्य प्रामाणिकत्वादद्वैतहानिः । यद्येकत्वसंख्या तदा गुणगुणिभावात्तद्धानिः । यदि संवेद्यस्य विश्वस्य संवेदनैक्यन्तर्हि विज्ञानवादवत् ग्राह्यस्य ग्राहकाभेदात्तद्धानिरिति चेन्न । एकत्वधर्मस्य निरूपणासहत्वेन बहुश्रुतिमुखप्रतिपन्नत्वेन तदसत्ताया अपि वक्तुमशक्यत्वेनैकत्वविषयकज्ञानस्याविशिष्टरूपेण श्रुतिजन्यवैशिष्ट्येन च निवृत्त्याऽक्षतेः । तद्धर्मिणस्त्वबाधात् परमार्थतो व्यवस्थितिः । नहि परमार्थशुक्तीरजततया प्रतीयते तदा तत्र बाधाद्रजतत्वे व्यावर्तमाने शुक्तिरपि तदपराधान्निवर्त्तते ।

सेयमद्वैतबुद्धिर्न तर्कशतमवतार्य प्राज्ञैरपनेया "तर्केण नैषा मतिरापनेया" इति श्रुतेः ।

तस्माद्—

धीधना बाधनायास्यास्तदा प्रज्ञां प्रयच्छथ ।

क्षेप्तुं चिन्तामणिं पाणिलब्धमब्धौ यदीच्छथ ॥

"सत्यं ब्रह्म" इति निर्दोषा श्रुतिरत्यन्ताबाध्यतामाह सा न हन्तव्येत्यर्थः ।

सेयमद्वैतदृष्टिर्दृष्टार्थाऽपि ।

स्वल्पमप्यस्य धर्मस्य त्रायते महतो भयाद् ॥ इति—

गीतोक्तेः । महतो भयात् संसारात् स्वल्पमपि सकृच्चिन्तममपि । सा चेश्वरानुग्रहादेवेत्यपि तत्रैव स्पष्टम् ।

तदिदमद्वैतं द्वैतवासनायाः प्राबल्ये ऽपि उपनिषदर्थे श्रद्धयाऽत्यल्पकाल्पकमपि भाव्यमानं द्वैतवासनां निरस्य हृदि स्थिरं भवत्येवेति श्रीहर्षादयो ऽत्र साक्षिणः । तत्कृते नैषधकाव्यान्तर्गतपरमपुरुषस्तुतिसर्गानुसन्धानेन च व्यक्तं चित्तस्याद्वैतास्वादे प्रवृत्तिः । यद्यपि प्रमाणमेयादिलक्षणानामत्यन्ताभावस्य वक्ष्यमाणत्वेऽपि पराभिमतव्यवहारेण श्रुतिः प्रमाणमद्वैतं प्रमेयमिति, सिद्धान्ते न क्षतिः । अद्वैतदर्शिनं प्रति त्विष्यत एव श्रुतेरप्रामाण्यमद्वैतस्याप्रमेयत्वं च । "यत्र वेदा अवेदाः" इति श्रुतेः । तस्माद्याद्दशप्रमाणप्रमेयादिसत्त्वाभ्युपगमाश्रयासु सर्वास्वेव दर्शनस्थितिषु, प्रमाणादीनामवास्तवत्वप्रतिपादनाय श्रीहर्षमहाशयस्य खण्डनयुक्तिसिंहाः प्रगर्जन्ते । तासां युक्तीनामीश्वरविरचितेयं प्रमाणादिव्यवस्था अस्या निरासे तवेश्वरद्रोहः स्यादित्यभिशापमन्तरेण खण्डनमशक्यम् ईश्वरपरवशाऽविचारितरमणीया व्यवहारक्षमा सृष्टिरियं नात्यन्तमत्र निरूपणायासः कार्य इति वा समाधानम् । तत्र यदि शून्यवादानिर्वचनीयवादाश्रयणं तदा खण्डनयुक्तीनां सर्वदर्शनमार्गोन्मूलनक्षमता स्पष्टैव ।

किञ्च प्रमाणादिसत्त्वाभ्युपगन्तृनैयायिकादिवादालम्बने विलक्षणप्रमाणखण्डनयुक्तीनां प्रत्येकं लक्षणविशेषलक्ष्यविशेषप्रमाणविशेषखण्डने तात्पर्यं कृत्वा प्रयोक्तुमौचित्यमेव । नच तत्सूत्रभाष्याद्युक्तलक्षणखण्डनेऽपसिद्धान्तः । पराभिमततद्व्याख्याखण्डने तात्पर्यात् ।

नचैवं स्वाभिमतं व्याख्यान्तरं वाच्यं स्यात् । वितण्डामालम्ब्य खण्डनयुक्तिप्रयोगस्य निर्बाधत्वात् । तस्यां स्वपक्षनिर्वाहपर्यनुयोगाभावात् । एवं च वादिदर्शनमाश्रित्यापि एकदेशिवत्प्रत्यवस्थानेन खण्डनयुक्तिप्रयोगो निर्बाधः । वैयाकरणानामिव शब्दसिद्धिप्रश्नस्य परकीयज्ञाननिरूपणार्थसमानपक्षस्थित्याऽपि पर्यनुयोगादिसम्भवात् । वादकथायामप्यासां प्रयोगो भवति वस्तुस्थितिं कुर्वाणेन वस्तुव्यवस्थितये आसां युक्तीनामुद्धरणीयत्वात् । जल्पकथायामप्यासामस्त्युद्भावनावसरः परम्पराजित्य स्वपक्षे सदोषमप्यनुमानादि प्रमाणतयोपन्यस्य तत्राऽनैकान्तत्वादिदोषोद्भावनकारी परः कामपि तल्लक्षणखण्डनयुक्तिम-

वतार्यं बाधनीय इति ।

वस्तुतो नास्त्येव जल्पो नाम कथान्तरम् । वितण्डाद्वयशरीरा हि सा ।

तथाहि यदा प्रतिवादी छलजात्यादिभिः प्रतिवादिनं दूषयति तदा तस्य स्वपक्षसाधनावसराभावात् दूषयित्वैवेति वर्तते इत्येका वितण्डा, दूषितश्च प्रतिवादी परावृत्य यदा प्रतिवादिनं दूषयति तत्पक्षस्याग्रत एव दूषितत्वेन साधनानर्हत्वात्सोऽपि प्रतिवादिनं दूषयित्वैवेति वर्त्तत इत्यपरा वितण्डा । तद्व्यतिरेकेण न परस्खलत् ।

तत्र लक्षणाधीना लक्ष्यव्यवस्थितिरिति तार्किकास्तदयुक्तम् । यतो ज्ञातैर्लक्षणैर्वस्तुस्थितिर्वाच्या सत्तामात्रेणानुपयोगात् । ज्ञानमपि लक्षणत एव व्यवस्थापनीयम् । तल्लक्षणं च ज्ञानत्वजातिमत्त्वम् । जातिलक्षणं चानुवृत्तज्ञानविषयत्वम् । एवं च ज्ञानसिद्धौ जातिसिद्धिस्तत्सिद्धौ ज्ञानलक्षणसिद्धिस्ततश्च ज्ञानपदार्थसिद्धिरिति चक्रकस्य, जातेर्व्यक्तिपारतन्त्र्यनियमाज्ज्ञानव्यक्तिषु सिद्धासु तज्जातिसिद्धिस्तत्सिद्धौ च ज्ञानत्वजातिमत्त्वेन ज्ञानव्यक्तिसिद्धिरितीतरेतराश्रयस्य, ज्ञानविशेषे तल्लक्षणाज्ज्ञानसिद्धौ ज्ञानसिद्धिरित्यात्माश्रयस्य चापत्तेः । एवं यत्र आधीयते किञ्चित् तदधिकरणमित्यधिकरणलक्षणेऽधिकरणवाचकसप्तम्यन्तप्रयोगेण निरूप्यमाणेऽन्योन्याश्रयापत्तेर्लक्षणानामसम्भवे लक्ष्यस्याप्यसिद्धिरित्यादि द्रष्टव्यम् ।

सकलमपि द्वैतं प्रमेयं प्रमासिद्धौ सिध्यतीति प्रमाखण्डनमेव तत्खण्डने मुख्यो हेतुरिति तत्खण्डनं प्रस्तूयते—

तत्त्वानुभूतिः प्रमेति न युक्तं तस्य भावो हि तच्छब्दार्थः अत्र प्रकृतस्य कस्य चिदभावेन तत्त्वाप्रसिद्धिः । नचानुभूत्याक्षिप्तो विषयस्तच्छब्देन परामृश्यते वक्तृश्रोतृबुद्धिस्थताया एव प्रकरणत्वात् । तेन यस्य यो भावस्तस्य तत्त्वमिति वाच्यम् । शुक्तौ रजतज्ञानेऽतिव्याप्तेः रजतत्वस्यापि रजतत्वत्वात् । तदाश्रयस्य धर्मिणो घटादेस्तत्त्वशब्दार्थत्वाभावेन धर्म्यंशे विशिष्टे च प्रमाया अप्रमात्वापत्तेः ।

नचायन्तत्त्वशब्दो रूढ्या स्वरूपमात्रवचनः । अतत्त्व-

ज्ञानविषयस्य रजतादेरसत्त्वेन स्वरूपाभावात्तद्व्यवच्छेद इति वाच्यम् । स्वरूपत्वस्य जातित्वे स्वरूपमेति पररूपव्याव- र्तकोपाधित्वे वा तस्य स्वात्मनि वृत्तावात्माश्रयापत्तेः, अ- वृत्तौ तदनुभवस्याप्रमात्वापत्तेः । स्वरूपशब्दस्य व्यक्तिवाचक- त्वं तदर्थस्यैकस्यासम्भवेन घटस्वरूपानुभूतेः पटस्वरूपानुभूति- त्वाभावेनाननुगमेन लक्षणाव्याप्तेः शुक्तिरजतादिज्ञानेऽतिव्याप्ते- श्च । शुक्तिरजतत्वयोस्तयोः प्रतिभासमानसम्बन्धस्य च स्व- रूपत्वात् । नच शुक्तौ रजतत्वस्य समवायो नास्तीति वाच्यम् । तत्रासत्वे ऽपि स्वरूपत्वाव्याहतेः । नहीह गृहे देवदत्तो नास्ती- ति तस्य स्वरूपं हीयते । नच यद्देशकालसम्बन्धि यत् स्वरूपं प्र- तीतं तद्देशकालसम्बन्धस्वरूपं तस्य तत्त्वमिति वाच्यम् । देशका- लसंबन्धांशे प्रमाया अप्रमात्वापातात् । तयोः स्वरूपमेव त- त्त्वमिति चेत् । तत्त्वशब्दस्यानेकार्थत्वेन लक्षणाव्याप्तेः । नच यद् यथा प्रतीयते तत्तथा परमार्थतो व्यवस्थितं तत्त्वमिति वाच्यम् । प्रतीतिसमयमपहाय कालान्तरे तथा भूतस्य तत्त्वत्वापत्त्या भावि- पाकजरागस्य कुम्भस्य श्यामतादशायामपि रक्तपित्तिना रक्ततयो- पलभ्यते इति तद्बुद्धेः प्रमात्वापत्तेः । यदा तदेति विशेषणे तु काल- वैशिष्ट्येन प्रतीतेरप्रमात्वापत्तेः । कालविशिष्टस्य कालान्तरसंबन्धेऽ नवस्थापत्तेः । नच स्वतः कालस्यैक्यान्नानवस्था अन्योपाध्यवच्छि- न्नस्य तस्य कालस्यान्योपाध्यवच्छिन्नेन संबन्धो युक्त इति वाच्य- म् । दण्डिनो देवदत्तस्य कुण्डलिनं स्वं प्रत्याधाराधेयभावापत्तेः । उपाधिभेदे ऽप्युपधेयस्यैकत्वान्नाधाराधेयभावस्तत्रेति चेत् । काल- स्याप्यैक्येन कालविशिष्टस्य काले वृत्त्यसम्भव इति तुल्यम् ।

एतेन कारणत्वं तत्त्वमित्यपास्तम् । काले पूर्वकालवृत्तित्व- रूपकारणत्वाभावेन तदनुभूतेः प्रमात्वानापत्तेः । अन्त्यकार्यस्याकार- णत्वेन तदनुभूतौ प्रमात्वानापत्तेश्च । नच स्वविषययोगिप्रत्यक्षस्य तत् कारणम् । शुक्तिरूप्यप्रत्यक्षस्य विषयाजलपनप्रत्यक्षे विषयस्या- कारणत्वात् । नच प्रत्यक्षप्रमा नियमेन स्वविषयजन्येति वाच्यम् । चक्रकापत्तेः—प्रमासिद्धौ तद्भेदप्रत्यक्षसिद्धिस्तत्सिद्धौ चान्त्यका- र्यस्य तज्जनकत्वेन कारणत्वसिद्धिस्तत्सिद्धौ च तत्त्वानुभूतेः प्रमात्वस्य सिद्धिरिति ।

किञ्च कारणानुभूतेः प्रमात्वे कारणत्वस्य स्वात्मनि वृत्त्याव-
च तदनुभूतिः प्रमा स्यादित्यात्माश्रयः ।

किञ्च यत्क्षणविशिष्टस्यैव कारणत्वं नेष्यते तदनुभूतेरप्रमात्वाप-
त्तिः । प्रतिक्षणविशिष्टस्य विश्वस्य कारणत्वाङ्गीकारेऽपसिद्धान्तः ।
यद् अर्थक्रियाकारि तत्सदिति अङ्गीकुर्वतो बौद्धस्य मते प्रवेशात् ।

किञ्चानुभवामीति प्रत्ययबललभ्याऽनुभवत्वं न जातिः । माघ-
स्नानं कुर्वतः शब्दतो भाविस्वकीयस्वर्गसुखज्ञाने ऽप्यनुभवामीत्यप्र-
त्ययात् । परनारीरतस्यास्तिककामुकस्य शब्दतो भाविस्वकीय-
नरकपातज्ञाने ऽपि नरकमनुभवामीत्यप्रत्ययाच्च । विपरीतममन्दा-
नन्दानुभवात् ।

यदि तु "सितासिते सरिते यत्र संगथे तत्राप्लुतासो दिवमुत्पत-
न्ति" इति, परपत्नीं समारुह्य नारकी स्यान्न संशयः, इत्यादिशब्दोपद-
र्शितया यो गङ्गायमुनासङ्गमे स्नाति स स्वर्गं गच्छति, परपत्नीरतः स
नरकं गच्छतीत्यादिरूपव्याप्त्या जनितं तस्मादहमपि तथेत्यनुमान-
मनुभवश्चेत् तर्हि सुखं दुःखमनुभवामीति तयोः प्रत्ययः स्यात् ।
नच साक्षात्कारमनुभवशब्दार्थमनुरुध्य तयोर्न तथा व्यवहारः । अ-
नुभवत्वजातिमादाय तु भाविसुखादिज्ञानं न स्मृतिरननुभूतविषय-
त्वादिति विमर्शकस्य भवत्येवानुभवामीति प्रत्यय इति वा-
च्यम् । प्रत्यक्षे साक्षात्कारत्वोपाधिनैवानुभवव्यवहारोपपत्तौ तत्र-
सा जातिर्न सिध्येद्, अनुमित्यादौ तु तया जात्येत्यनुभूत्यर्थभेदाल्ल-
क्षणेनाननुगमापत्तेः ।

नच स्मृतिभिन्नेषु प्रत्यक्षादिषु सर्वेष्वनुगतप्रत्ययो न सा-
क्षात्कारित्वनिबन्धन इति जातिरावश्यकीति वाच्यम् । स्मृतिभिन्न-
त्वेनैव तद्व्यवहारोपपत्तौ तज्जातिकल्पने मानाभावात् । अन्यथा गो-
पशुभूम्यादिषु अनुगतप्रतीत्या सकलसाधारणगोत्वस्याप्यापत्तिः ।

किञ्च प्रत्यभिज्ञायां स्मृतित्वानुभवत्वयोः सांकर्यान्नानुभवत्वं
जातिः ।

तथाहि स एवायमिति प्रत्यभिज्ञानं स्मृत्यनुभवरूपं ज्ञानद्वयं
यतस्तस्यां प्रागवस्थाविशिष्टादिदन्ताविशिष्टस्य भेदः प्रकाशते,
स न स्मृतिरननुभूतचरत्वात् । एतेन स्मृतिरेव प्रत्यभिज्ञेत्यपास्तम् ।
नाप्यनुभवः । प्रत्यभिज्ञाकाले ऽनुभवेन प्रागवस्थायाः संवेदनात् ।

इन्द्रियस्य वर्तमानमात्रग्राहकत्वात् । सहकारिसाहित्यादिन्द्रियात्प्रागवस्थासंवेदने त्वनुभव एवेति पक्षश्चाग्रे दूषयिष्यते ।

नच प्रागवस्थाविशिष्टादभिन्न इत्ययमर्थो ऽनेकांशस्तत्र प्रागवस्थाविशिष्ट इत्यंशे स्मृतित्वमभिन्न इत्यंशे त्वनुभवत्वमिति वाच्यम्। प्रागवस्थाविशिष्टः स इदन्ताविशिष्टो ऽभिन्न इत्यस्य स्मृत्यनुभूतिभ्यामावेदने ऽपि प्रागवस्थाविशिष्टाश्रयतयाऽभेदस्य केनाप्यप्रकाशनेन य एव प्रागवस्थाविशिष्टः स एवायमिति प्रत्यभिज्ञाशरीरालाभात् । नचानुभवेनानुभूयमानधर्म्याश्रयतया यो भेदो बुध्यते स कोट्यन्तरं विना न पर्यवस्यतीति संनिधानात्स्मृत्यंशोपनीतप्रागवस्थाविशिष्टरूपकोट्यन्तराश्रिततया ज्ञायत इत्यभेदस्य प्रागवस्थाविशिष्टाश्रुतासिद्धिरिति वाच्यम् । कोट्यन्तराश्रिततया यादिदन्तावच्छिन्नधर्म्यभेदस्य ज्ञानं तस्य स्मृतावनुभवे चान्तर्भावस्याशक्यतयोक्तदोषानिस्तारात् ।

किञ्च ज्ञानस्य निरंशत्वे ऽपि विषयांशावच्छेदकल्पनया स्मृतित्वानुभवत्वव्यवस्था कल्पयितुं शक्या । यद्यपि यस्य धर्मिणः पूर्वापरकालविशिष्ट्यं तज्ज्ञाने जातिसङ्करः परापरभावशून्ययोर्जात्योरेकव्यक्त्याश्रयत्वप्रसङ्गो हि सः । अस्मद्दूषकताबीजं च वैधर्म्यभेदभङ्गप्रसङ्ग इति एकं ज्ञानं स इत्यंशे स्मृतिः, अयमित्यंशेऽनुभव इत्यसङ्गतम् ।

तथाहि संस्कारेण तत्तामात्रोपनय इति प्रत्यभिज्ञाशरीरं न स्यात् विशिष्टधर्मिण उपनये अयमित्यनुभवांशे ऽपि धर्मिभानमावश्यकम् अन्यथाऽयमिति तच्छरीरं न स्यात्। तत्र संस्कारेन्द्रिययोरुपनिपाते यदि विशेष्यांशे भिन्नं ज्ञानं तदा प्रत्यभिज्ञायाः स्मृतित्वमनुभवत्वमपीति सङ्करो दुर्वारः ।

नच विषयभेदोपाधिकव्यवस्थाऽसम्भवेऽपि कारणभेदोपाधिकव्यवस्थाऽसम्भवेऽपि कारणभेदोपाधिकांशभेदकल्पनयाऽसाङ्कर्यम् ।

तथाहि संस्कारजत्वमादाय स्मृतित्वव्यवस्थितिरिन्द्रियसंनिकर्षजत्वमादायानुभवत्वव्यवस्थितिरस्तु, एकरूपे वस्तुनि विरुद्धजातिसमावेशस्यैव दोषत्वात् । तत्रैव हि जात्योरविरोधबुद्धिर्नात्रेति न वैधर्म्यभेदभङ्ग इति वाच्यम्। प्रत्यभिज्ञायाः प्रमाऽप्रमारूपताया विषयव्यवस्थयैवोपगन्तव्यतया निर्विषययोस्तयोरसम्भ-

वात् । एवं चैकस्मिन्नेव धर्मिणि स्मृतित्वानुभवत्वयोर्निवेशे तदुभयोरेकप्रत्यभिज्ञागोचरे धर्मिणि प्रमितत्वाप्रमितत्वलक्षणविरुद्धधर्मप्रसङ्गस्य तदवस्थत्वम् ।

किञ्च विषयोपरक्तज्ञानानामात्मनि लिङ्गपरामर्शं विनैव भावाभावसंवेदनात्सर्वानुभवगम्यत्वं तेषां वाच्यम् । तथा स्मृतित्वादेरपि प्रत्यभिज्ञायां संस्कारजत्वाद्युपाधिपरामर्शं विनैव ग्रहणे नानौपाधिकत्वमेव वाच्यम् । ततः स्मृतित्वादेर्विषयानिरूपणकृतव्यवस्थाऽनङ्गीकारे इदन्तायामपि स्मृत्यवगमप्रसङ्गेन सङ्करो दुर्वारः ।

किञ्चेयं स्मृतिरित्यनुगताकारप्रतीतेः संस्कारजत्वेनैव निर्वाहे तज्जातौ न प्रमाणमिति तस्य साङ्कर्ये उद्भाविते तत्परिहाराय स एवोपाधिरुपन्यस्यते इत्ययुक्तम् । नच तत्स्मृतित्वव्यञ्जकमिति ततोऽन्यदेव स्मृतित्वमिति नायं दोष इति वाच्यम् । संस्कारजन्यस्य सर्वस्मृतिसाधारणमेकं धर्ममनवच्छेदकीकृत्य सर्वस्मृतिषु गृहीतुमशक्यमिति स्मृतित्वमेव तथा वक्तव्यम् । एवं च संस्कारजत्वव्यवस्थितौ स्मृतित्वमुपाधिः स्मृतित्वव्यवस्थितौ च संस्कारजत्वमित्यन्योन्याश्रयापत्तेः स्मृतित्वानुभवत्वसङ्करो दुर्वारः ।

किञ्च स्मृत्यनुभवयोर्ये सामग्र्यौ ते प्रत्यभिज्ञायां नाङ्गीक्रियेते स्वीक्रियेते वा । नाद्यः । शृण्वतो ऽपि स्मृतित्वानुभवत्वयोरनापत्तेः । तत्तत्सामग्रीं विनैव तथात्वे ज्ञानमात्रस्यापि द्विरूपतापत्त्या सङ्करापत्तेः । नान्त्यः । प्रत्येकं स्वस्वकार्यसामर्थ्येन पृथगेव कार्योत्पत्तिप्रसङ्गात् । नचात्र सामग्र्योः संवलितत्वेन संवलितकार्योत्पत्तिः । यद्यप्येवमन्यत्र दृष्टं न तथाऽपि चित्रस्वभावत्वादनयोः सामग्र्योरीदृशत्वमिति वाच्यम् । तयोः परस्परसहकारित्वाभावे मिलनमात्रस्याप्रयोजकत्वेन पृथगेव कार्यापत्तेः । परस्परसहकारित्वे तु अनुभवांऽशेऽपि संस्कारस्य स्मृत्यंशे प्रत्यक्षस्य व्यापार इति तयोरुभयांशसाधारण्यात् स्मृत्यंशे ऽप्यनुभूतित्वमनुभूत्यंशेऽपि स्मृतित्वमिति संकरो वज्रलेपायितः ।

नचानुभव एव प्रत्यभिज्ञेति वाच्यम् । इदन्तावच्छिन्ने तत्तावच्छिन्नाभेदो हि प्रत्यभिज्ञाविषयः । नच तद्ग्राहकः संस्कारः अभेदस्य प्रागननुभवात् । नापीन्द्रियसन्निकर्षः पूर्वका-

त्वावच्छिन्ने सम्भवतीति तस्याविषयत्वमेव स्यान्नतु सोऽयमिति, दोषात् । नच चक्षुःसंयुक्तमनःसंयुक्तात्मवृत्तिसंस्कारविषयवस्तुविशेषणतया प्रत्यासत्त्या चक्षुषा तत्तावच्छिन्नस्याभेदग्रहणं संस्कारद्वारकप्रत्यासत्त्या इन्द्रियेणैव भविष्यति इति वाच्यम् ।पूर्वदृष्टे चैत्रे 'सोऽयं न वा' इति संशयस्य कदाऽप्यनापत्तेः । संस्कारद्वारकप्रत्यासत्त्या सर्वतदभेदग्रहसम्भवेन 'स एव' इति निश्चयस्यैवापत्तेः ।

नच संशयस्थले दोषवशात्तत्तावच्छिन्नाभेदप्रकाशो नेन्द्रियसम्बन्धैरिति वाच्यम । विनाऽपि संस्कारम अननुभूतेऽपि दोषवशात् 'सोऽयं न वा' इति संशयापत्तेः, संस्कारस्य तत्राकारणत्वात् ।

किञ्च वस्तुप्रकाशके दोषत्वमपि वक्तुमशक्यम् । चक्षुरादावदर्शनात् । 'सोऽयम' इत्यंशे वस्तुप्रकाशित्वेऽपि 'न वा' इत्यंशेऽवस्तुप्रकाशकत्वाद् दोषस्य दोषत्वं चेद् चक्षुरादेरपि तत्त्वं स्यात् । क्वचित्तस्याप्यवस्तुप्रकाशकत्वात् । वस्तुप्रकाशनशक्तिविशिष्टत्वेन चक्षुरादेरदोषत्वं दोषविशिष्टत्वेन मिथ्याज्ञानहेतुत्वमिति चेत् त्वदुक्तदोषेऽप्यदोषत्वं परिहर्तुमशक्यम । यदि दोषत्वसिद्ध्यर्थं दोषस्य सतोऽपि वस्तुनः प्रकाशकता नेष्यते तर्हि संशयात्प्रेक्षावतां प्रवृत्त्यनापत्तिः । ननु वस्तुविषयत्वेऽपि तज्ज्ञानस्य दोषादनिश्चयतेति अनिश्चयहेतुत्वेन दोषत्वमिति चेद् न । 'सोऽयम्' इति वस्तुप्रकाशे तस्याभावकोट्या असंकीर्णत्वाद्वस्तुकृतं विशेषं विना ज्ञाने विशेषासम्भवादनिश्चयत्वस्यैवासम्भवात् । ननु 'सोऽयम्' इत्यंशे निश्चयेऽपि अंशान्तरे ऽनिश्चयहेतुर्दोष इति चेद् । न । संशयस्य अधिकतदभावग्राहित्वेऽपि 'सोऽयम्' इत्यंशे निश्चयत्वाप्रच्यवात् । एवं च 'न वा'इत्यपि कोट्यन्तरमेव स्यान्न संशयः, संयोगाभावप्रकाशवत् ।

नच वस्त्ववभासेऽपि संशयत्वं जातिर्दोषाद्व्यज्यते इति तस्य दोषत्वमिति वाच्यम् । संशयत्वस्य ज्ञानवृत्तित्वे तदर्थकवाशब्दस्य 'इदं तद् वा न वा' इत्यादौ संशयकोट्यर्थकशब्दसमन्वयेन वाशब्दप्रतीतिव्यवहारयोर्नापत्तेः । विकल्पितरूपत्वं हि वाऽर्थः । तदेव संशयत्वम् । प्रतीत्या सह वाकारार्थस्य संबन्धे 'प्रत्येमि न वा'इति तदापत्तेश्च । 'स्थाणुमानय पुरुषं वा' इत्यादौ स्थाणुपुरुषगतपाक्षिकव्यवहारानुपपत्तेश्च । किञ्च वस्तुतः संस्कारेण तस्यात्मना तस्य मनसा तस्य वाह्येन्द्रियेण प्रत्यासत्तिसत्त्वात् तथैव सन्दे-

ह्योपपत्तौ किं दोषेण, यदि तु संस्कारप्रत्यासत्तिमनपेक्ष्य सन्देहस्तदाऽननुभूय विस्मृत्य वा सन्दिह्येत । न च संस्कारसहकृतेन्द्रियेण प्रत्यभिज्ञायां तदर्थ इन्द्रियासन्निकृष्ट एव गृह्यते इदमंशः सन्निकर्षादेवेति वाच्यम् । 'सोऽयं न वा' इति संशयस्य कदाऽप्यनापत्तेः । किंचात्मसंयोगसहकृतमनसः सत्त्वादात्मार्थयोः संनिकर्षस्य च सत्त्वात्तदुभयतो जायमानायाः 'तदद्राक्षम्' इति स्मृतेरप्यनुभवत्वापत्तिरेवं सति स्यात् । आत्मसंयुक्तमनसा प्रत्यक्षीक्रियमाणैर्ज्ञानादिभिः स्मर्यमाणस्याप्यर्थस्य मनःसंयुक्तात्मसंनिकृष्टत्वेन तुल्यत्वात् । किञ्च संस्कारोपनीते विषये ज्ञानस्यानुभवत्वे स्मृतेरप्यनुभत्वापत्तिः । नचानुभवकारणासंपृक्तसंस्कारजत्वं स्मृतित्वप्रयोजकम्, अक्षसंनिकर्षसापेक्षसंस्कारजत्वात्प्रत्यभिज्ञाऽनुभव एवेति वाच्यम् । संस्कारासंपृक्तानुभवकारणजत्वेनैवानुभवत्वम्, संस्कारसहितानुभवकारणजा प्रत्यभिज्ञा स्मृतिरेवेति वैपरीत्यापत्तेः । तस्मादुभयकारणजत्वात्प्रत्यभिज्ञा स्मृतिरनुभवश्चेति स्वीकार्यमिति तयोः सांकर्यात् स्मृतिव्यावृत्तानुभवत्वासिद्धिः । एवं च प्रमालक्षणेऽनुभूतिपदेन व्यवच्छेद्यं स्मरणमित्यसङ्गतम् । अविरोधात्।सर्वस्या अपि स्मृतेस्त्वयाऽनुभवत्वेन स्वीकर्तव्यत्वात् । तथाहि 'स घटस्तत्रासीद्' इत्यादिस्मृतौ पूर्वकालविशिष्टो घटो भासते । न चासौ पूर्वमनुभूतता भूततायाः संस्कारेणापनीयते प्रत्युत पूर्वं वर्तमानतैवानुभूत्या । तस्मादिदानीं पूर्वताधीसामग्रीसंभेदात् 'सोऽयम्'इति प्रत्यभिज्ञानवद्विशिष्टावगमो ऽसौ स्मृत्यनुभवात्मैवोपगन्तव्य इति शुद्धस्मृत्युच्छेद एव । नच तदस्ति स्मरणं यत्र सा न प्रकाशते । नच दोषवशात्प्रमुष्टतत्ताकं स्मरणं भवतीति वाच्यम् । तस्य स्मृतित्वे मानाभावात् । नचानुभवसामग्र्यभावेन स्मृतित्वम् । यत्किंचिदनुभवसामग्र्यभावेन स्मृतित्वे ऽनुमित्यादेरपि स्मृतित्वापत्तेः । सर्वानुभवसामग्र्यभावेन तत्त्वे तत्तांशशून्यरजतज्ञानसामग्र्या अनुभवसामग्रीत्वाभावे मानाभावेन तदसम्भवः । क्व वा प्रतिपन्नं प्रमाणत्वेन परिगणितसामग्र्यभावे जायमानं ज्ञानं स्मृतिरिति । 'स घटः' इत्यादेरनुभवत्वोपन्यासस्य कृतत्वात् । नच प्रत्यक्षादिकारणसामग्र्यनुपपत्त्या रजतमात्रस्य पूर्वमनुभवेन तद्विषयसंस्कारसम्भवेन तत्र संस्कारस्यैव हेतुता प्रमाणान्तरासहकृत-

संस्कारजत्वं तद्व्याप्यो जातिविशेषो वा स्मृतित्वमिति वाच्यम् । इन्द्रियस्यैव तत्र कारणत्वसम्भवात् । नच संनिकर्षाभावात्तस्य न कारणत्वमसंनिकृष्टस्येन्द्रियस्य ज्ञानजनकत्वेऽतिप्रसङ्गाद् इति वाच्यम् । संस्कारस्यापि केवलस्य तज्ज्ञनकत्वे ऽतिप्रसङ्गात् । सहचरितचन्द्रदर्शनादिसहकारियोगेन संस्कारस्य तज्ज्ञनकत्वे नातिप्रसङ्ग इति चेन्न । तेनैव सहकारिणा सहितस्येन्द्रियस्यापि तज्ज्ञनकत्वेनातिप्रसङ्गाभावात् । अननुभूते ऽपि तर्हि प्रसङ्ग इति चेन्न । वस्तुतो रजतवतो ऽज्ञातरजतसादृश्यस्य ज्ञानसंस्कारवतः स्मृत्यापत्तेस्तवापि सत्त्वात् । ज्ञानमपि सहकारीति चेत् । ममापि पूर्वानुभवस्तथा संस्कारलोपजनककालव्यवधानाभावादेः सहकारित्वाभ्युपगमान्न लुप्तसंस्कारस्य स्मरणम् । 'रजतसदृशम् इदम्'इत्यनुसन्धानं रजतस्मरणपूर्वकमित्यप्युभयोः समम् । नचार्थसंनिकर्षं विनेन्द्रियस्य ज्ञानकारणत्वमदृष्टमिति वाच्यम् । विशिष्टरूपेण भ्रमविषये इन्द्रियस्य विशेषणांशे संनिकर्षमन्तरेणैव ज्ञानजनकत्वात् । यद्वा सहकारिभूतदोषशक्तेरेव प्रत्यासत्तित्वोपगमेनादोषात् ।

किञ्च तत्तांशमोषे हेत्वभावः । पूर्वं वर्तमानकालविशिष्टस्य रजतादेरेकत्रानुभवे प्रकाशिततया तज्जन्येन संस्कारेण तथैवोपनेतुमौचित्यात् । प्रत्यभिज्ञायां तथैव दर्शनात् । नच दोषवशात् तत्तांशमोषः स्मृताविति वाच्यम् । दोषानिरुक्तेः । यतो भ्रान्त्युत्पत्तिः स एव दोष इति चेत् । विनष्टरजतस्य राज्ञान्धधियः शुक्त्यादिदर्शने तत्र तत्ताविशिष्टमिदंरजतमित्यादौ तत्तोल्लेखिभ्रमे ऽपि तत्तांशमोषापत्तेर्दोषस्य विभाव्यमानत्वात् ।

नापि स्मृत्यन्यत्वमनुभवत्वम् । यत्किञ्चित्स्मृतिभेदस्य स्मृतावपि सत्त्वात् स्मृत्यन्तरस्यानुभवत्वापत्तेः । यावत्स्मृतिभेदस्तु तासां दुर्ज्ञेयत्वेन अशक्यः । नच स्वीयस्मृतिप्रत्यक्षकाले सामान्यलक्षणयेन्द्रियप्रत्यासत्त्या सर्वस्मृतिप्रत्यक्षसंभवः । एकप्रमेयप्रत्यक्षकाले प्रमेयत्वसामान्यप्रत्यासत्त्या विश्वप्रत्यक्षापत्तौ सार्वज्ञ्यापत्तेः ।

नच स्मृतित्वाभाववत्त्वमनुभवत्वम् । स्मृतित्वभेदस्यापि तदभावत्वेन तस्य स्मृतावपि सत्त्वेन स्मृतेरप्यनुभवत्वापत्तेः ।

एतेन स्मृतित्वसंसर्गाभाववत्त्वमनुभवत्वमिति निरस्तम् । स्मृतित्वसंसर्गभेदस्य स्मृतावपि सत्त्वात् ।

एवं स्मृतित्वसंसर्गस्य संसर्गाभाव इत्युक्तावपि तद्भेदमादाय दोष एव। विशेषणप्रक्षेपपरम्परयाऽनवस्था च ।

किञ्च संसर्गसंसर्गस्य स्वरूपानतिरेकेण स्मृतित्वसंसर्गो धर्मिस्वरूपं चेत्येतयोः संसर्गरूपत्वस्थितौ अनुभूतौ कथं तत्संसर्गस्य निषेधः। अनुभूतेः स्मृतित्वसंसर्गस्य च सत्त्वेन निषेधायोगात्। स्मृतित्वसंसर्गस्यार्थान्तरभूतः संसर्गो यद्यविद्यमान एवानुभवे निषिध्यते तदा स्मृतावपि प्रसङ्गः। स्मृतावर्थान्तरभूतस्य तस्य भवता ऽनभ्युपगमात्। स्वरूपमेव हि तयोः सम्बन्ध इति तवाभ्युपगमः। अत्र तावताऽप्यनुभूतिस्वरूपे कस्य निषेधो वर्णितः। 'स्मृतित्वसंसर्गानुभूती सम्बद्धे' इत्येवं बुद्धिजनकत्वस्येति चेद्। न। भ्रान्त्यात्मकेदृशबुद्धिजनकत्वस्य दुर्निवारत्वात्। यथार्थाया इति चेद्, ईदृशबुद्धेर्यथार्थायाः सत्त्वे ऽनुभवे स्मृतित्वापत्तिः,तदसत्त्वे किं प्रति तस्या जनकत्वाभावो वाच्यः। अथात्यन्तासतीमेव बुद्धिं प्रति जनकत्वाभावो ऽनुभूतेः स्वीक्रियते तदा स्मृतेरपि प्रसङ्गः। यावत्यस्तत्सम्बद्धत्वबुद्धयस्तत्र जायन्ते तदधिकां तद्बुद्धिमत्यन्तासतीं प्रत्यजनकत्वस्य स्मृतावपि सम्भवात्। सर्वामेव सम्बद्धत्वबुद्धिं प्रति अजनकत्वमनुभूतेर्नतु स्मृतेरिति चेन्न। सर्वतद्व्यक्तिप्रमित्यसम्भवात्। प्रतियोगिप्रमितिं विना ऽभावप्रमित्यसम्भवात्।

ननु स्मृतित्वान्योन्याभावमादाय नातिप्रसक्तिः, भेदाभेदवादिमते स्मृतित्वभेदाभेदस्य स्मृतावभ्युपगमात्, ययोर्भेदाभेदस्तयोस्तत्रान्योन्याभावानभ्युपगमाद् इति चेन्न। स्मृतित्वस्य स्मृत्यैव भेदाभेदौ नानुभूत्येत्यत्र मानाभावात्। तथा ऽप्रतीत्या तादात्म्यं न स्याद्। अत्यन्तासत्यास्तत्राप्यभावसम्भवात्। नच यत्र यस्य प्रागभावस्तत्र तस्य कदाचिद्भावो ऽपि दृष्टइति प्रागभावप्रतियोगिन्याः प्रमाया भावादित्थमभ्युपेयते इति वाच्यम्। अनुभवे तादृश्याः स्वीकारेणानुभूतेरपि स्मृतित्वापातः। स्मृतिस्मृतित्वयोरन्योन्याभावाभावस्यातिरिक्तत्वेऽनवस्थाप्रसङ्गेनान्योन्यात्मकत्वस्वीकारे ऽनभूतेरपि स्मृतित्वान्योन्याभावस्तुल्यः। नहि स्मृतित्वाभावोऽनुभूतिरित्युक्तमेव। नच 'इदं तन्न भवति, इह तन्नास्ति' इति प्रतीत्या भेदसंसर्गाभावयोर्भेद इति वाच्यम्। समवायिकारणेषु द्रव्यगुणकर्मध्वंसानां संसर्गाभावत्वानङ्गीकारे संयोगध्वंसे ऽति व्याप्तिः।

किञ्चैवं भेदात्यन्ताभावयोरपि घटादिप्रतियोगिकत्वाभावे घटादेरपि कालादिवन्निरवधिकत्वं स्यात् । किञ्च 'इह भूतले घटो नास्ति, घटः पटो न' इति प्रमया घटाद्यविशेषितसंसर्गतादात्म्ययोर्निषेधे न गतिः, तदुच्छेदापत्तेः । एवं यद्यत् प्रतियोगि वाच्यं तत्तत् स्वरूपेणैव न स्यात् प्रतियोगित्वात्तादात्म्यवत् । ततश्च सिद्धमद्वैतम् ।

ननु घटे घटात्मत्वस्य दृष्टस्य संसर्गः पटे निषिध्यते नतु स्वरूपेण तन्निषिध्यते इति चेत् । तस्यापि प्रतियोगिनः संसर्गस्य निषेधे स एव भग्नः स्यात् । तस्यापि संसर्गान्तरानिषेधे घटस्य पटात्मता निषिद्धा नेति घटः पटात्मा स्यादनवस्था च ।

ननु निषेध्यः प्रतियोगी तदभावो ऽनुयोगी तयोर्विरोधश्च सहभावाभावरूपः । एवञ्चान्यत्र सता रूपेण प्रतियोगित्वम् अन्यत्र चासता रूपेणाभावज्ञानविषयत्वमिति न प्रतियोगित्वमात्रेण स्वरूपाभावप्रसङ्ग इति चेन्न ।

सहभावाभाव एककालीनत्वाभावो वा एकदेशस्थत्वाभावो वा । नाद्यः । प्रदेशान्तरे तदेव तदभावदर्शनात् । नान्त्यः । अनुयोगिनि प्रतियोग्यापत्तेः । तावता ऽप्येकदेशस्थत्वाभावोपपत्तेः । अभाववृत्तित्वेन प्रतियोगिप्रमाया अभावान्न तथेति चेन्न । एकदेशस्थप्रमाऽभावमूलकतया सहानवस्थानमेव तयोरिति तव नियमस्य मदीयया आपत्त्या प्रतियोग्यनुयोगिभावरूपविरोधादेव परिहरणीयत्वं भङ्गात् ।

किञ्च गोत्वाश्वत्वयोरपि सहानवस्थानविरोधेन कस्ताभ्यां भावाभावयोर्विशेषः स्यादिति भावाभावरूपतैव न स्यात् । तस्मात्स्वरूपकृत एव तयोर्विरोधः । नच शुक्लः पटो नास्तीति विशिष्टनिषेधे विशेषणस्यापि निषेधः, तथा घटादिविशेषितसंसर्गतादात्म्ययोर्निषेधे घटादेरपि स इति प्रागुक्तौ न घटादेर्नित्यत्वापत्तिरिति वाच्यम् । एवं हि संयोगः समवायो न भवतीति संसर्गयोरन्योन्यतादात्म्यनिषेधोऽपि संसर्गनिषेधः स्यात्संसर्गप्रतियोगिकत्वादिति संसर्गान्योन्याभावयोरेकत्वापत्तौ स्मृतित्वसंसर्गाभावमादाय स्मृतावनुभूतित्वप्रसङ्गतादवस्थ्यात् ।

ननु तादात्म्येतरसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकोऽभावोऽत्यन्ताभाव स्तत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताको ऽन्योन्याभाव इति

वेद् न । तत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताक इत्यस्य यदि त-त्सम्बन्धवद्घटत्वप्रतियोगिक इत्यर्थस्तर्हि समवायसम्ब-न्धवद्घटत्वभेदोऽप्यत्यन्ताभावः स्यात् । अधिकस्य तद्-र्थत्वे तदर्थेऽप्यनिर्वक्तव्यत्वापत्तिः । अविदितस्वरूपस्य लक्ष-णानभिधाने इतरव्यवच्छेदेन तस्य ज्ञातुमशक्यत्वम् । अन्य-था को घट इति पृष्टे घट इत्येवोत्तरं स्यात् । तदितरसम्ब-न्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वं किमिति पक्षे तदितरसम्बन्धावच्छि-न्नप्रतियोगिताकत्वमेव तदिति तवोत्तरवत् । तत्सम्बन्धसमानाधि-करणा प्रतियोगितेति चेत् । तत्सम्बन्धवद्घटत्वभेदीयप्रतियोगि-ताया अपि तत्सम्बन्धसामानाधिकरण्यमस्त्येव । किञ्च स्मृतिः स्मृतिर्भवतीति सामानाधिकरण्ययोगेन विधिनिषेधातिरिक्तकोट्य-भावेन विध्यभावेन निषेधे पर्यवसानात्स्मृतेरपि स्मृत्यतिरिक्तत्वेना-नुभवत्वापत्तिः । प्रकारभेदे हि सामानाधिकरण्यं यथा नीलो घट इति । यद्धर्मविशिष्टायां स्मृतौ स्मृतिसामानाधिकरण्यं कथ्येत त-दनुपलम्भात् । ज्ञानत्वं तथेति चेत् । अनुभवेऽपि तत्सत्त्वेन स्मृ-तित्वापत्तिः । नच यथैकस्यां घटव्यक्तौ देशभेदाद्यवच्छेदं नि-मित्तीकृत्य सामानाधिकरण्यम्—'अयं घट' इति स्मृतिव्यक्ति-विशेषे तत्सामानाधिकरण्यन्तदा स्मृतिव्यक्त्या अनुभवत्वाप-त्तिः । सर्वव्यक्तिषु तथाग्रहस्त्वनुपपन्नः । घटो भवतीति व्य-वहारं यथा व्याघातभयान्न मन्यसे, तथा घटो घटो भवतीत्यपि रूपभेदाभावे सामानाधिकरण्याभावान्न मन्यसे । तदेव वस्तु देशा-न्तरेणावच्छिद्य तद्भवतीत्यभिधत्से चेदस्या वचनव्यक्तेर्व्यक्त्यन्तरेषु वृत्तिर्न स्यादिति सामान्यरूपतापत्तिः । मम त्वनिर्वचनीयवादिनो न क्षतिः । प्रतीतिसिद्धत्वादत्यन्तासद्विलक्षणं भवदपि जगत् स-त्त्वोपगमे बाध्यमानत्वादनिर्वचनीयमिति ।

एवं संस्कारासाधारणहेतुकधीत्वं स्मृतित्वमित्यपि न । 'सोऽ-हम्' इत्यात्मप्रत्यभिज्ञानाद् । आत्मानुभवसंस्कार एव साधारणं कारणमिति स्मृतित्वापत्तेः । आत्ममनोयोगस्य साधारणत्वात् ।

किञ्चेदं प्रमाणलक्षणं 'मम मुष्टौ कति कपर्दाः' इति प्रश्ने 'पञ्च' इत्युत्तरयति कश्चित् तत्रातिव्याप्तम् । तच्च पञ्चैव दृश्यन्ते इति न तत्पदेन तद्व्यवच्छेदः । नाप्यनुभवपदेन अननुभूतचरत्वेन ।

स्मृतित्वाभावात् । नच संशयः सः । उत्प्रेक्षारूपकोटिनिश्चयावस्थानात् । नच प्रमैव तत् । प्रत्यक्षादिष्वनन्तर्भावादित्यलं प्रसक्तानुप्रसक्त्या ।

पारमार्थिकसत्यत्वं तु नेत्याह *अग्रेचेति । तदग्रिमे तत्त्वज्ञानविवृद्धिप्रकरणे चेत्यर्थः । उक्तानुवादेन सङ्गतिमाह *चिन्तातीति । सूत्रार्थमाह *एवं तर्हीति । *सूत्रेणेति । इत्यर्थकेन (न्या० सू० अ० ४ आ०२सू०४३) "अपवर्गे ऽप्येवं प्रसङ्गः" इति सूत्रेणेत्यर्थः । (न्या०सू० अ०४आ०२सू०४४,४५)"न निष्पन्नावश्यम्भावित्वात्","तदभावश्चापवर्गे"इति सिद्धान्तसूत्रद्वयार्थमाह *चेष्टेन्द्रियेति । अयमाद्यसूत्रार्थः। द्वितीयार्थमाह *अपवर्गेचेति । तात्पर्यार्थमुपयुक्तमाह *एवञ्चेति । तदभावात् तद्बुद्ध्यभावेचेत्यर्थः । *तद्धर्मेति । शरीरधर्मेत्यर्थः । तथा सति योगसूत्रैकवाक्यतारूपं फलमाह *तदुक्तमिति । पतञ्जलिनेति शेषः । तदुत्तरं "तदव्यवहितम्" इति आशङ्का तां हृदि निधाय एकसूत्रार्थमाह *तस्येति । शेषमाह *कार्यइति । चार्थमाह *ततइति । प्रत्यासत्त्या शेषमाह *ततइति । *अनेन—योगादिति कथनेन । ननु एवमपि न्यूनताऽत आह *योगपदमिति । *एवम्—अपवर्गार्थे तदावश्यकत्वे । *तेनैव—योगशास्त्रादिनैव । *इदम्—न्यायशास्त्रम् । *उक्तमिति । तदग्रिमे तत्त्वज्ञानपरिपालनप्रकरणे इत्यर्थः।

उभयसाधनवती विजगीषुकथा जल्पः स्वपक्षस्थापनहीना परपक्षदूषणमात्रसाधनिका वितण्डा । तत्त्वज्ञानस्यानुपयोगादाह *अनुत्पन्नेति । तत्र मूलमाह *अप्रहीणेति । *तदर्थम्—तत्त्वज्ञानार्थम् । भाष्यादितात्पर्यमाह *तस्यामिति । दोषसत्तावस्थायामित्यर्थः । *कृतेति । गतेति पाठान्तरम् । तदा तद् शास्त्रपरं बोध्यम् । परमतात्पर्यमाह *स्थूलेति । फलान्तरम्। *उक्तम्—भाष्येण । *एवंविधत्वम्—तदङ्गत्वम् । ननु अन्येषां साक्षादेव कुतो न तत्त्वमत आह *किञ्चेति । सूत्र सर्वाद्ये अपिना पृथग् ग्रहणे इति पाठः । *इदमपि—न्यायशास्त्रमपि । *अनेन—भाष्येण । *अत एव—तस्या एव तत्त्वादेव । *अस्य—गौतमीयस्य । प्रयोजनमित्यत्रान्वयः । प्रदीपादयो जहल्लिङ्गा विद्याविशेषणानि । *विद्योद्देशेइति भिन्ने पदे । विद्याव्ययविद्या, उद्देशो नाम्ना वस्तुसङ्कीर्त्तनम् । स च प्रत्यासत्त्या विद्यानामेवेत्याह *विद्योद्दे-

इति । यद्यपि—

त्रैविद्येभ्यस्त्रयीविद्यां दण्डनीतिं च तद्विदः ।
आन्वीक्षिकीं चात्मविद्यो वार्तारम्भांश्च लोकतः ॥

इति मनोरान्वीक्षिक्यध्यात्मविद्या, 'स्वरन्ध्रगोत्पा'इति याज्ञ्यवल्क्ये च आन्वीक्षिक्यामात्मविद्यायां दण्डनीत्यामर्थयोगोपयोगिन्याम् वार्तायां वाणिज्यपशुपालनरूपायां धनोपचयहेतुभूतायां त्रय्याम् ऋग्यजुःसामरूपायामिति विज्ञानेश्वराच्च, तथाऽपि श्रवणादनु पश्चादीक्षा मननं तन्निर्वाहकत्वादस्यापि आन्वीक्षिकीति व्यवहारः । अत एव मोक्षधर्मे—

तन्त्रोपनिषदं नाम सविशेषांच पार्थिव ।
मथ्नामि मनसा तात दृष्ट्वा चान्वीक्षिकीम्पराम् ॥

इत्युक्तम् । एतदाशयवान् परस्तदभिप्रेत्याह *अन्वीक्षिकीति अन्यदपि तत्र साधकमाह *तथेति । तद्वदित्यर्थः । यथाविद्यमित्यनेनान्येषां मतत्वं स्पष्टमेवोक्तम् । नन्वेवं तत्र चतुर्थिकेत्ययुक्तमत आह *चतुष्टयश्चेति । उपसंहरति *तस्मादिति । तथा आद्यसूत्रे एव भाष्योक्तेरित्यर्थः । एतेनेदमपि मोक्षोपायः साक्षादिति तन्नवीनोक्तम्,एवं शास्त्रान्तरमपीत्युक्तं चापास्तम् तदाह *इत्यन्यत्रेति । वेदान्ते इत्यर्थः ॥ २३ ॥

अनद्यतनत्वं चातीतरात्रेः पश्चार्धेनागामिन्याः पूर्वार्धेन च सहितो दिवसोऽद्यतनः तद्भिन्नत्वमिति वृत्तिः । अतीतरात्रेरन्त्ययामेन आगामिरात्रेराद्ययामेन च सहितो दिवसोऽद्यतन इति लण्सूत्रे कैयटः ।

एवम् अनद्यतने भविष्यति लुट्, भविष्यत्सामान्ये लृडित्यादि तदनुशासनादितो बोध्यम् । तत्रानद्यतने भूते ऽपि यदा भूतत्वमात्रविवक्षा तदा लुङेव । तेन ह्यो ऽपाक्षीदित्यादौ भूतत्वमात्रविवक्षायां लुङि पश्चात् ह्यः पदेनानद्यतनत्वप्रतीतिरिति न दोषः ।

एवमनद्यतनभाविष्यति भविष्यत्त्वमात्रविवक्षया लृडपि । श्वः पक्ष्यतीति यथा । एवम् 'इयं नु कदा गन्ता येयं पादौ निदधाति' इत्यादावनद्यतनत्वारोपेण लुट् । आरोपफलं त्वातिविलम्बेन गमनप्रत्यायनम् ।

ननु वृष्टे देवे "देवश्चेद् वृष्टः सम्पन्नाः शालयः" इति प्रयुञ्जते, 'संपत्स्यन्ते' इति च प्रयुक्ते 'मैवं वोचः, सम्पन्ना इति ब्रूहि' इति लोको वदति तद् अनुपपन्नमिति चेन्न । अप्शालिबीजसंयोगे निष्पदेर्वृत्तिस्वीकारेण तदुपपत्तेः । यद्वा फलनिष्पत्तिरेव निष्पदेरर्थः । अप्शालिबीजसंयोगे एव कार्यनिष्पत्तिरूपमध्यस्यते इति तस्यातीतत्वाद् भूतता । यद्वा तत्र कारणमेघोत्पत्तिगतमतीतत्वं वृष्टौ शालिसम्पत्तौ चारोप्य भूते क्तः । एतेन मेघोत्पत्त्युत्तरकाले ऽपि तथा प्रयोगः समर्थितः । आरोपफलन्तु कारणान्तरापेक्षाऽभावप्रतिपादनद्वाराऽवश्यंभावित्वप्रतीतिः । "यथा कोष्ठगतेष्वपि शालिषु भुज्यर्थमवहननादीनि प्रतीक्ष्यन्ते एवमेष्वपि स्थूलरूपेणाभिव्यक्तिः प्रतीक्ष्येति न तदैव भुजिक्रिया" इति "क्षिप्रवचने लृट्" इत्यत्र भाष्ये । तथा ग्रामान्तरं जिगमिषवः स्थानविशेषे कूपसत्तानिश्चयवन्तो भाविनि तल्लाभे 'कूपो भविष्यति' अतीते 'अभूद्' इति प्रयुञ्जते, तत्र तल्लाभगतमतीतत्वादि कूपसत्तायामारोप्य तत्तत्कालप्रत्ययः, बुद्धिविषयत्वमात्रविवक्षायां 'कूपोऽस्ति' इति वर्तमानप्रत्यय इति "लुङ्", "भविष्यति गम्यादयः", "अनद्यतने लुट्" "क्षिप्रवचने लृट्" इत्यादौ भाष्ये स्पष्टम् । एवञ्च ध्यानेने क्रिर-

णावलीमुदयनः' इत्यादि भूतत्वानद्यतनत्वपरोक्षत्वा-
नामारोपेण उपपन्नम्। आरोपफलं तु ग्रन्थे अतिसुकर-
त्वशीघ्रनिष्पाद्यत्वादिप्रत्यायनम्। तत्फलं तु अध्ये-
तृणामर्थप्रविवेकादिफलकममुं ग्रन्थं ज्ञातुं सोत्का-
नामाल्हादः । परोक्षत्वारोपोऽप्येतत्फलक एव ।
'एवं सूक्ष्मकालेन करिष्यामि यत्र करणकाले स्वयम-
पि साक्षात्कर्तुमशक्यम्' इत्येव बोधनाद् अनाया-
सेन ग्रन्थकरणमपि व्यङ्ग्यम् । सूर्योपमाऽप्येतत्पो-
षिकैव। इतरग्रन्थेभ्योऽत्र ग्रन्थे तत्कर्तृभ्यश्च स्वस्मिन्
व्यतिरेकोऽपि व्यङ्ग्यः । भविष्यतः प्रयोगकाले वा-
स्तवमेव परोक्षत्वमिति न तदंशे आरोपापेक्षेत्य-
पि वदन्ति ।

ननु 'भावि कृत्यमासीद्' इत्यनुपपन्नम्। विरोधा-
त्। नच "धातुसम्बन्धे प्रत्ययाः" इत्यनेन भाविशब्दे
प्रधानभूताख्यातानुरोधेन भूते प्रत्ययः । एवं ह्यासी-
द्भाविशब्दयोः पर्यायतया युगपत्प्रयोगानापत्तिः ।

किञ्च भाविनो भूतकालता या प्रतिपिपादयिषिता
सा नावगम्येत किन्तु 'यदिदं कर्तव्यं वस्तु तदासीदेव'
इत्येव प्रतीयेतेति चेन्न। यत् कृत्यमियन्तङ्कालं भावित्वे-
न व्यवहृतं तद् आसीदित्यर्थात्। एवं 'ज्योतिष्टोमया-
ज्यस्य पुत्रो भविता' इत्यत्र 'ज्योतिष्टोमयाजी' इत्येवं
व्यवहरिष्यमाणो जनितेति बोधः। एवं च तादृशवा-
क्यार्थे वाक्यैकदेशप्रयोगोऽयम् । अत एव तस्य
सूत्रस्य विधायकत्वं भाष्ये प्रत्याख्यातम्, तत्रस्थप्रत्य-
या इति च प्रत्याख्यातम् ।

'गोमानासीद्' इत्यत्रापि गोमद्रूपस्यातीतत्वेन तत्सत्ताया अतीतत्वात् भूते प्रत्ययः । तेनार्थाद्गवामतीतत्वप्रतीतिः । 'वसन्नवतरन्तं ददर्श' इत्यादौ दर्शनकालिकं वासावतरणयोर्वर्तमानत्वं बुद्धिस्थीकृत्य प्रत्ययः । तत्फलं च दर्शने तत्समकालत्वप्रत्ययः । शतृस्थले क्रिययोः समानकालिकत्वप्रतीतेरित्यन्यत्र विस्तरः ।

ननु "लिङ्निमित्ते लृङ् क्रियाऽतिपत्तौ" इत्यनेन भविष्यति लृङ् विधीयते । "भविष्यति मर्यादावचने" इत्यतस्तदनुवृत्तेः । क्रियातिपत्तिश्चात्यन्तं क्रियानुत्पत्तिलक्षणा । "सुवृष्टिश्चेदभविष्यत्तदा सुभिक्षमभविष्यद्" इत्यादौ सुवृष्टिभवनयोः साधनवैकल्यान्नियताऽनुत्पत्तिः प्रतिपाद्यते । तत्र भविष्यत्त्वादि अनुपपन्नम् । उत्पन्नश्च सत्त्वातिक्रमेण 'भूतः' इत्युच्यते । समर्थसाधनसंभावितोत्पत्तिश्च 'भविष्यन्' इति कथ्यते । अत्र च साधनाभावात्संभावितोऽपि नोत्पत्तिरिति चेन्न । साधनाभावादभविष्यत्यपि वस्तुनि भविष्यत्त्वमारोप्यते निषेधप्रतियोगित्वायेत्यदोषात् । सुभिक्षभवनहेतुसुवृष्टिभवनं भविष्यत्त्वेनासम्भावयन्नेवमभिधत्ते । एवं हि क्रियाऽतिपत्तिरवगता भवति । एतेनारोपितस्यार्थस्य न शाब्दबोधविषयतेत्यपास्तम् । अत्र सर्वथा गत्यभावात् । एवं भूते ऽपि योज्यमिति दिक् ॥२४॥

(कुं० टी०) *देवश्चेद्वृष्टइति । अत्र वृष्टेर्भूतत्वेऽपि शालीनां भावित्वात्सम्पन्ना इति प्रयोगोऽनुपपन्न इत्याक्षेपः ।

*इति च प्रयुक्ते इति । सम्पत्स्यन्ते इति केनचित्प्रयुक्ते तं प्रत्यन्य आह सम्पन्ना इति ब्रूहीति । *अप्शालीति । अपां शालिबीजानां यः संयोगः स एवायं निष्पत्तिपदार्थः, तस्य च भूतत्वाद् भूतत्वमित्यर्थः । *यद्वेति । बीजसंयोगरूपकारणनिष्पत्तौ कार्यायाः शालिनिष्पत्तेरारोप इत्यर्थः । *कारणमेवेति । शाल्युत्पत्तौ कारणीभूता मेघोत्पत्तिः तदतीतत्वेन शालीनामतीतत्वमित्यर्थः । *मेघोत्पत्तीति । मेघोत्पत्त्यनन्तरं वृष्टेः प्राग् वास्तविकवृष्टेर्भूतत्वाभावे ऽपि सिद्ध इत्यर्थः । *स्थूलरूपेणेति । सत्कार्यवादाभिप्रायेणेदम् । ननु शालीनां निष्पत्तेर्भूतत्वे भोजनमपि कुतो नेत्यत आह *नतदेवेति । उत्पत्तेरप्यपेक्षितत्वादिति भावः । *वसन्निति । अत्र वर्तमानत्वमारोप्य शता, यद्वा दर्शनकालिकवासे वर्तमानत्वारोपः तेनोभयोः समानकालत्वस्य लाभः । *भविष्यत्त्वमारोप्यते इति । सम्भावितस्यैव निषेधात् । *असम्भावयन्निति । सम्भावनाविषयो नेत्यनुसन्दधान इत्यर्थः । *भूतेऽपीति । भूतार्थकलृङ्विषये ऽपीत्यर्थः ॥ २४ ॥

(क० टी०) पूर्वं सामान्येनोक्तमपि प्रतियोगिविशेषजिज्ञासायामग्रिमोपयोग्याह *अनद्यतनत्वमिति । मतान्तरमाह *अतीतेति । *एवम्—तत्र लिङ्वत् । *शासनादित इत्यादिना व्यवहारः । लृङित्याद्याद्यादिसंग्राह्यमेव सविशेषमाह *तत्रेति । तेषां मध्ये इत्यर्थः । आदिना "छन्दसि लिट्" इत्यादि । उक्तविशेषं तत्राप्याह *एवमिति । तत्र लुङादिवदित्यर्थः । लृङाद्यपीत्यपिः पूर्वसमुच्चये । आदिना "यावत्पुरानिपातयोर्लट्" इत्यादि । उक्तरीत्यैव प्रतीतेराह *इव इति । इदं च "लुङ्" "भविष्यति गम्यादयः" इति सूत्रभाष्ययोः स्पष्टम् । इदमपि सिद्धशब्दान्वाख्याने उपायमात्रं न त्विच्छया तथा प्रयोगो न्याय्यः । ध्वनितं चेदमुक्तरीत्या

सिद्धस्यापि श्वोऽग्नीनाधास्यमानेनेत्यादेः "अनद्यतने लुङ्"इति सूत्रे ऽनद्यतने इति योगं विभज्यानद्यतने लृटः सत्संज्ञौ भवतः, एतद्विधानादेव चानद्यतने लङ् ज्ञाप्यते इति प्रकारेण साधनं कुर्वता "व्यत्ययो बहुलम्" इति सूत्रे कालव्यत्ययेन तस्य साधनं कुर्वता च भाष्यकृता । तद्विपरीतं विशेषान्तरमाह *एत्रमिति । तद्वदित्यर्थः । तदभिप्रायेणैव प्रयोगादाह *अद्यतनेऽपीति । इदमपि "अनद्यतने लुङ्"इतिसूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । *इति–इत्यादि । *देवे सति । तमेव द्रढयति *सम्पदिति । चस्त्वर्थे । इदं च "क्षिप्रवचने" इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । *तदनुपपन्नमिति । तत्सम्पत्तेर्भावित्वात् । आदिसंग्राह्यमाह *निष्पदेरिति । अत्र शब्दास्वारस्यादाह *यद्वेति । ननु सा भाविनीति कथं तत्त्वमत आह *अविति । *तस्येति । निष्पत्तेरित्यर्थः । विशेषान्तरं वक्तुं प्रकारान्तरमाह *यद्वेति । *तत्र–सम्पन्नाइत्यत्र । भूते क्त इत्यत्रान्वयः । वृष्टौ शालीतिपाठः । वृष्टौ तद्गतमतीतत्वं शालीत्यपपाठः । आरोपितस्यान्यत्रानारोपात् । यदि तु यत्र नोभयं तत्रायं प्रकारो यत्र तु वर्षणमपि जातं तत्र तद्गतस्यैव तत्रारोप उचितः साक्षात्सम्बन्धेन न तु परंपरया तस्य तत्रेति तदाशयेन तद्गतमतीतत्वमिति ग्रन्थ इत्युच्यते तदाऽस्तु । *आरोप्येति । कार्यकारणयोरभेदाध्यवसायात् । ननु प्रकृते वृष्टे देवे इति प्रक्रमाद्वर्षणगतातीतत्वारोप एव तत्र वक्तुमुचित इति किमित्येवमुक्तमत आह *एतेनेति । तथा कथनेनेत्यर्थः । अपिना प्रक्रान्तसमुच्चयः । कारणान्तरापेक्षाभावेत्यत्राकारप्रश्लेषः तस्य तदेव फलम् । ननु तदानीं कार्यमपीत्यत्र भाष्यसम्मतिमाह *यथेति । तत्रत्यमेव विशेषान्तरमाह *तथेति । *अतीते–तल्लाभे । कूप इत्यस्यानुषङ्गः सर्वत्र । यथाक्रममाह *लुङ्भवीति । तथा व्याख्यातमेव । आदिना "निष्ठा"इति । यत्तु भूषणकृद् 'व्यातेने इति त्वयुक्तमेव । उक्तरीत्या यथाकथञ्चित्परोक्षत्वोपपादने ऽपि अनद्यतनत्वातीतत्वयोर्बहुतरमनःप्रणिधानसाध्यशास्त्रार्थनिर्णयजनकशब्दरचनात्मके ग्रन्थे विस्तारक्रियायां चासत्त्वेन लिटोऽयोगाद्'इति । तदसदिति ध्वनयन्नाह *एवं चेति । आरोपेण भाष्ये तत्प्रयोगोपपादने चेत्यर्थः । *तदिति । अतिसुकरत्वादिप्रत्यायनेत्यर्थः । सादृश्यप्रयोजकधर्ममाह *अर्थेति । आदिना विकासादि । ननूक्तफलमाद्ययोरित्यस्तु तदारोपः परो-

क्षत्वारोपस्य तु न फलमिति कथं तदारोपो ऽत आह *परोक्ष-त्वेति । तत्त्वं विशदयति *एवमिति । तस्य फलान्तरमप्याह *अनेनेति । इदं च परोक्षत्वारोपमभ्युपेत्य । वस्तुतो न तद-पेक्षेत्याह *भविष्यत इति । भूताद्यंशे सत्त्वादाह *तदंशे इति । वदन्तीत्यनेनान्यत्र तदपेक्षारूपा तत्रैव पूर्वत्रापि इदमपि सिद्ध-शब्देत्यादिना प्रागुक्ताऽरुचिः सूचिता । *एवमपि—आरोपेण नि-र्वाहाङ्गीकारे ऽपि । आरोप एव न सम्भवतीत्याह *भूतत्वेति । वैपरीत्यनिरासायाह *प्रधानेति । हि यतः । अत एव न पञ्चमी । ननु शास्त्रबलात्तथा स्यादत आह *किञ्चेति । द्विर्बद्धमितिन्याये-नाह *आसीदेवेति । सूत्रप्रत्याख्यानप्रकारमाह *यत्क्रत्यमि-ति । अध्याहारस्य खण्डितत्वादस्य तात्पर्यमाह *एवं चेति । तथाऽर्थस्येष्टत्वे चेत्यर्थः । अस्य भाष्योक्तत्वमाह *अत एवेति । उक्तप्रकाराश्रयणादेवेत्यर्थः । धातुसम्बन्धे इत्यस्योत्तरार्थमावश्य-कत्वादाह *तत्रत्यमिति । *चप्रेति । प्रत्याख्यातं चेत्यर्थः । त-त्प्रत्याख्याने तदन्यलक्ष्योपपत्तिमाह *गोमानित्यादि । *रूपस्य-गोमत्त्वस्य । *तत्सत्तायाः—गोमत्सत्तायाः । नन्वेवं कथं गवामती-तत्वप्रत्ययो ऽत आह *तेनेति । बाह्यस्य तस्यासम्भवादाह *बुद्धिस्थीकृत्येति । एतेन "ननु चोत्पततैव वचनलोपं चोदिताः स्मः" इति सरूपसूत्रस्थभाष्यप्रयोगो ऽपि व्याख्यातस्तदाह *इ-त्यन्य त्रेति । उद्द्योतादावित्यर्थः ।

तथैव वस्तुस्तात्पर्यमाह *सुवृष्टीति । यत इत्यादिः । तदेवा-ह *एवंहीति । एतेनेत्यस्यार्थमाह *अत्रेति । *एवमिति । अ-त्रैव लक्ष्यभूते चेत्यस्य विषये इत्यर्थः । अत एवादिशब्दः, उत्पन्न-श्चेति च प्रागुक्तम् । तत्र हि पूर्वसूत्रमनुवर्त्तते तदाह *इति दिगिति ॥ २४ ॥

'त्वं पचसि' 'अहं पचामि' 'त्वं पाठ्यसे' 'अहं पाठ्ये' इत्यादौ मध्यमोत्तमयोः प्रत्यक्त्वमपरत्वं च कर्तृकर्मविशेषणतया बुध्यते शब्दशक्तिस्वभावात् ।

तत्र प्रत्यक्त्वं प्रयोक्तुरहङ्कारानास्पदचेतनत्वम्,

अपरत्वमहङ्कारादचेतनत्वम् ।

तदुक्तं पुरुषसमुद्देशे हरिणा—

प्रत्यक्त्वापरभावश्चेत्युपाधी कर्तृकर्मणोः ।
तयोः श्रुतिविशेषेण वाचकौ मध्यमोत्तमौ ॥
सदसद्वाऽपि चैतन्यमेताभ्यामवगम्यते ।
चैतन्यभागे प्रथमपुरुषो न तु वर्तते ॥ इति ।

तत्र कर्मविशेषणतया तयोः प्रतीतिरात्मनेपदेनैवे-त्युक्तं श्रुतिविशेषेणेति। वाचकत्वं द्योतकत्वम् । एवञ्च मध्यमोत्तमौ चैतन्ययुक्ते कर्तृकर्मणी बोधयतः । नन्वेवं "शृणोत ग्रावाणः"इत्यादौ मध्यमो न स्यादत उक्तं सदसद्वेति । असदनभिव्यक्तम् । एवञ्च चैतन्यवत्त्वेनैव तद्बोधस्ततो ऽपि एतद्बलेनैव सर्वस्य चेतनत्वं सन्सूत्रे भाष्ये उक्तम्। तत्र हि चेतनधर्मस्याचेतने आरोपमनुक्त्वा सर्वस्य चेतनत्वे इयं श्रुतिः साध्यसाधकत्वेनोक्ता । प्रथमपुरुषस्तु चैतन्यास्पर्शेन साधनभावमात्रमवगमयति नतु चेतनत्वम्। 'काष्ठानि पचन्ति' इत्यादावज्ञानार्थधातुविषये प्रथमपुरुषान्नियमेन तदनभिव्यक्तेः । युष्मदस्मदोश्चेतनेष्वेव प्रयोगाद् मध्यमोत्तमाभ्यां तदभिव्यक्तिः । सम्बोधनार्थो मध्यमे प्रतीयते। युष्मदश्च सम्बोधन एव प्रथमेति तु न युक्तम् । 'त्वं पचसि' इत्यादौ तदप्रतीतेः । क्रियाविनियोगफलकाभिमुखीकरणस्यैव सम्बोधनत्वादित्यग्रे निरूपयिष्यामः ।

अथोपग्रहः कः पदार्थ इति चेद् ।

अत्र हरिः—

यस्त्वात्मनेपदाद्भेदः क्वचिदर्थस्य गम्यते।
अन्यतश्चापि लादेशान्मन्यन्ते तमुपग्रहम्॥

अन्यतः परस्मैपदात्। उपग्रह इति तस्य पूर्वाचार्यसंज्ञा।

तं विभजते—

क्वचित्साधनमेवासौ क्वचित्तस्य विशेषणम्।
साधनं तत्र कर्मादि व्यक्तवाक्त्वं विशेषणम्॥

कर्मादीत्यादिना कर्ता भावश्च। भावोऽपि तिङनुवाच्यः। क्रियाया एकपदवाच्यसाधनावेशमावेदयन् भवति साधनम्। "व्यक्तवाचां समुच्चारणे" इति व्यक्तवाक्त्वं स्वविशिष्टस्य कर्तृतामावेदयदुपग्रहः।

क्वचित्क्रियाविशेष उपग्रह इत्याह—

धात्वर्थस्तद्विशेषश्चाप्युक्तः क्वचिदुपग्रहः।
धात्वर्थे गन्धनादि स्याद्व्यतीहारो विशेषणम्॥

तद्विशेषस्तद्विशेषणम्। गन्धनावक्षेपणादयः सन्तोऽपि नात्मनेपदमृतेऽभिव्यक्ता इत्युपग्रहः। यथा 'उत्कुरुते' इति। व्यतीहारस्तु क्रियाविशेषणम्। आत्मनेपदव्यङ्ग्य उपग्रहः। 'व्यतिलुनीते' इत्यादौ।

क्वचिद्विषयभेदेन क्रियाविशेष उपग्रह इत्याह—

क्रिया विषयभेदेन जीविकादिषु भिद्यते॥
लादेशे स क्रियाभेदः वाक्येष्वप्यवगम्यते॥

विषयविशेषेण धात्वर्थः क्रिया भिद्यते, सच भेदो लादेशैरभिव्यज्यते इति शेषः। यथा पचेर्जीवनोपायत्वेनानुष्ठीयमानो विक्लित्त्यनुकूलव्यापारेणान्नसंस्कारलक्षणः पाकस्तदर्थकत्वं परस्मैपदव्यङ्ग्यम्।

यथा—पचति यजतीति । प्रधानं ह्यत्र क्रियाफलं न कर्तृगामि, भृत्यानां भृतिमात्रार्थित्वात् । यजमानादीनां तु पाकादिसामग्रीसङ्घटनरूपं प्रतिविधानं तदर्थः । तदर्थकत्वं चात्मनेपदव्यङ्ग्यम् ।

'यत् क्रियाफलं कर्तृगामि तद्वृत्तिधातोरात्मनेपदम्' इति "स्वरितञितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले" इति सूत्रार्थः ।

स क्रियाभेदः–'स्वं यज्ञं यजते, यजति'इत्यादौ वाक्ये स्वादिपदेनापि गम्यते । "विभाषोपपदेन"इति तत्र पदद्वयमित्यर्थं हेलाराजः ।

अत एवोक्तम्—"स्वरितञितः" इत्यत्र भाष्ये "स्वरितञितः' इति शक्यमकर्तुम् । यात्यादिषु कस्मान्न भवति, कर्त्रभिप्राये क्रियाफले इत्युच्यते । सर्वेषां च कर्त्रभिप्रायं क्रियाफलमस्ति । त एवं विज्ञास्यामः–येषां कर्त्रभिप्रायमकर्त्रभिप्रायं च क्रियाफलमस्ति तेभ्य आत्मनेपदं भवतीति । न चैषां कर्त्रभिप्रायं चाकर्त्रभिप्रायं च क्रियाफलमस्ति । तथाजातीयकाः खल्वप्याचार्येण स्वरितञितः पठिताः । ये उभयवन्तः । येषां कर्त्रभिप्रायं चाकर्त्रभिप्रायं च क्रियाफलमस्ति" इति ।

अनेन च भाष्येणाकर्त्रभिप्रायक्रियाफलाभावप्रयुक्तो यात्यादिषु उभयाभावो लभ्यते ।

ननु यात्यादिष्वपि–'सेना प्रयाति, पित्रर्थं तीर्थानि गच्छति'इत्यादौ पराभिप्रेतं जयधर्मादि फलमस्तीति चेन्न । भाष्ये चश्रवणात्कर्त्रभिप्रायमेवाकर्त्रभिप्रायमेव

च क्रियाफलमस्तीत्यर्थाद् । इदं चोभयाभिप्रेतमिति न तथेत्यभिप्रायः । तत्र यजेर्ऋत्विग्व्यापारवचनत्वे कर्त्रभिप्रेततत्फलाभावः । यजमानस्य तदा कर्तृत्वाभावात् । यजमानव्यापारवचनत्वे तद्वत्त्वम् । उभयवचनत्वे 'स्वामिदासौ' इति वक्ष्यमाणवत्प्रयोग इति तदाशयः ।

ननु पचादीनां विक्लित्त्यादिवचनत्वात्कथं प्रतिविधानमर्थः । किञ्च तदर्थत्वाभावे कर्त्रभिप्रेतक्रियाफलाप्रसिद्धिरत आह—

संविधानं पचादीनां क्वचिदर्थः प्रतीयते ।
तन्निमित्ता[1] यथाऽन्यापि क्रिया ऽधिश्रयणादिका ॥

"कः पचेः प्रधानार्थः याऽसौ तण्डुलानां विक्लित्तिः। अथेदानीं तदाभिसन्धानपूर्वकमध्येषणं प्रेषणं वा युक्तं यत्सर्वं पच्यर्थः स्याद् ? बाढं युक्तम्" इति "हेतुमतिच" इति सूत्रभाष्योक्तेः संविधानमपि सामग्रीसंघटनरूपं पच्याद्यर्थः । यथा विक्लित्त्यर्थस्यापि पचेरधिश्रयणादिः कर्तृव्यापारो ऽर्थः—'देवदत्तः पचति' इति । अन्यथा देवदत्तस्य कर्तृत्वानापत्तिः । णिच् तु न । नहि संविधानमेव णिजर्थः, अपि तु तत्पूर्वकं प्रेरणम् । यत्र सति प्रयोजक इत्युच्यते । संविधानं कुर्वन्नपि न यावत् प्रेरयति न तावत्प्रयोजक इत्युच्यत इति हेलाराजः ।

'भिक्षा वासयति, कारीषो ऽग्निरध्यापयति'

(१) तन्निमित्तामिति पाठः कलासंमतः । मूलपुस्तकत्रितये तन्निमित्तेत्युपलम्भात्स एव मूलेऽवस्थापितः ।

इत्यादावपि प्रयोजकत्वारोपो बोध्यः । "तूष्णीमासीनो यस्तत्समर्थान्याचरति सोऽपि वासादिप्रयोजकः" इति भाष्यात् । तत्समर्थाचरणमात्रेण तत्प्रयोजकत्वारोप इति तदर्थः । अत एवायं यज्ञसम्भारान् संघटयति कं वा प्रेरयिष्यत्यार्त्विज्यायेति न जानीम इति व्यवहारः ।

ननु "स्वरितञितः" इतिसूत्रादयमर्थः कथं लभ्यते तत्राह—

कर्त्रभिप्रायता सूत्रे क्रियाभेदोपलक्षणम् ।
तथाभूता क्रिया सा हि तत्कर्ता फलभाग्यतः ॥

कर्त्रभिप्रायक्रियाफलग्रहणेन संविधानक्रिया निर्दिश्यते "नक्षत्रं दृष्ट्वा वाचं विसृजेद्" इत्यत्र नक्षत्रदर्शनेन कालविशेषनिर्देशवत् । यत एवंरूपक्रियायाः कर्ता फलेन युज्यते । नह्यसंविदधद्यागादि तत्फलं स्वर्गाद्यश्नुते । ततश्च कार्यभूतफलसंबन्धेन कारणभूताक्रियाविशेष उपलभ्यते तद्वाचकाद्धातोरात्मनेपदमित्युक्तं भवति ।

संविधानोपलक्षणं क्रियाफलं किं तत्राह—

यस्यार्थस्य प्रसिद्ध्यर्थमारभ्यन्ते पचादयः ।
तत् प्रधानं फलं तेषां न लाभादि प्रयोजनम् ॥

तदेव सूत्रे क्रियाफलशब्देन गृह्यते इति भावः । तच्च पाकस्य भोजनं लोकतोऽवगतम् । यागस्य स्वर्गो वेदतः । तदुक्तं भाष्ये—"साधीयो यत्र कर्तारं क्रियाफलमभिप्रैति । नचान्तरेण यजिं याजिफलम्, वपिं च वपिफलं लभते । याजकाः पुनरन्तरेणापि यजिं गां-

लभन्ते, भृतकाश्च वेतनम्'' इति।

यत्र यस्यां क्रियायां सत्यामित्यर्थः । साध्यः क्रियाफलं स्वर्गादि। यजिं यागसंविधानरूपयज्यर्थम् । एवं वपिमित्यपि । अन्तरेणापि याजिम्-स्वसाध्ययागव्यापारं विनाऽपि।

मतान्तरमाह—

क्रियाप्रवृत्तावाख्याता कैश्चित्स्वार्थपरार्थता ।
असती वा सती वाऽपि विवक्षितनिबन्धना ॥

"सर्व इमे स्वभूत्यर्थं प्रवर्त्तन्ते,नहि कश्चित्परोऽनुग्रहीतव्य इति प्रवर्तते''इति भाष्योक्तेः सर्वस्य स्वार्थप्रवृत्त्या स्वार्थता सर्वत्र मुख्या। परार्थता त्वसत्येव। सतीवेति तु लौकिकी वाचोयुक्तिः। विवक्षितं विवक्षा सा निबन्धनं हेतुरस्याः परार्थताया इत्यर्थः।

एवंचासत्परार्थताविवक्षायां माभूदात्मनेपदमिति कर्त्रभिप्राय इत्यनेन क्रियाफलं विशेषितम् । सूत्रार्थस्त्वेतत्पक्षे क्रियाफलके यले कर्त्रभिप्रेतोद्देश्यके आत्मनेपदमित्यर्थः। अत्र कश्चिदित्यनेनारुचिर्बोधिता। तद्बीजं तु 'यजन्ते ऋत्विजः' इत्यादेरप्यापत्तिः। यः स्वर्गादिफलार्थं निर्वेशेनेतरं व्यापारयति स्वयं च प्रतिविधानमारभते तत्रैव यजमानादौ कर्तर्यात्मनेपदमिष्यते। यस्तु भृतिरूपनिर्वेशमात्रफलः स्वामिचित्तानुवर्तनादेव कृतार्थतां मन्यते तत्र नात्मनेपदं भृत्यादाविति हेलाराजः।

किञ्च स्वरितञिद्ग्रहणप्रत्याख्यानशोक्तभाष्यविरुद्धमिदम् तेनार्थद्वयवाचकत्वं स्वाभाविकं यत्रास्ति ते-

ऽत्र विषया इति स्पष्टमेवोक्तं कस्तत्र विवक्षाया उपयोगः ।

किञ्च फलस्य स्वर्गादेरेवात्र ग्रहणमित्यर्थस्य भाष्यसंमतत्वेन क्रियाप्रवृत्तावित्यसङ्गतम् ।

किञ्च प्रवृत्तेः सर्वत्र स्वार्थोद्देश्यकत्वेन तत्र परार्थोद्देश्यकत्वे विवक्षाऽत्यन्तमनुचितैवेति दिक् ॥ २९ ॥

(कुं० टी०) अहङ्कारास्पदत्वम् 'अहम्' इतिप्रत्ययविषयत्वम् । अचेतने प्रयोगस्तत्वारोपात् । *सर्वस्य चेतनत्वमिति । तेन 'कूलं पिपतिषति'इत्यादिसिद्धिः । सर्वत्र परिणामदर्शनाच्चैतन्याधिष्ठानं विना च तदसम्भव इति भावः । सकलचेतनकार्यं तु न भवति पदार्थानां विचित्रत्वात् । मनुष्याणामपि हि नानाजातीय एव व्यवहारो दृश्यते । *सम्बोधनार्थइति । यथा हि माणवकाधीष्वेत्यभिमुखीभावो गम्यते, एवमधीष्वेत्यत्रापि । अत एव युष्मदः सर्वत्र सम्बोधने प्रथमामिच्छन्ति ।

तदाहुः—

सम्बोधनार्थः सर्वत्र मध्यमे कैश्चिदिष्यते ।
तथा सम्बोधने सर्वां प्रथमां युष्मदो विदुः ॥ इति ।

अन्येतु अभिमुखीभावस्य प्रातिपदिकार्थ एवान्तर्भावान्न सम्बोधने प्रथमेत्याहुः । उपग्रहशब्दो भेदलभ्ये प्रसिद्धः । तत्र कस्य कथं भेदलभ्यत्वमिति निर्णेतुं पृच्छति *अथेति । *आत्मनेपदादिति । आत्मनेपदलभ्य इत्यर्थः । *साधनामिति । उपग्रह इति शेषः । तदुदाहरति *व्यक्तवाचामिति । अत्र बहुव्रीहिणा कर्तॄणामेव भेदकत्वम् । *तद्विशेषः—धात्वर्थविशेषणम् । *जीविकादिषु-जीविकाकुलायकरणेष्वित्यादिषु । *प्रधानमिति । तच्च भो-

जनम् । संघटनं सम्पादनम् । *व्यङ्ग्यमिति । धातूनामने-कार्थतया संविधानमपि धात्वर्थः । तद्द्योतकमात्मनेपदमित्यर्थः । *यात्यादिष्विति । राजा याति, सेना यातीत्यादौ क्रियाफलस्य जयस्य कर्तृगामित्वतदभावयोर्दर्शनात् । *नचैषामिति । यात्यादीनां तु कर्त्रभिप्रायमेव क्रियाफलमस्तीति भावः । *अनेनचेति । यात्यादावकर्त्रभिप्रायं क्रियाफलं नास्तीत्यत उभयाभाव इत्यर्थः । शब्दशक्तिस्वभावाच्च स्वरितञित एवोभयवन्तो नान्ये । *कर्त्रभिप्रायमेवेति । एकैकमात्रगामि यत्र भिन्नं भिन्नं फलमित्यर्थः । *इदंचेति । सेना प्रयातीत्यत्र जयरूपं फलमुभयाभिप्रेतमित्यर्थः । यज्यादावुभयगामिफलं दर्शयति *ऋत्विग्व्यापारेति । स च प्रक्षेपादिः । *तद्वत्त्वम्—कर्तृगामिफलकत्वम् । कथं तर्हि "आत्मने वा यजमानाय वा यं यं कामं कामयते तं तमाशासानि" इति ऋत्विजां फलसम्बन्धः श्रूयत इति चेन्न । तस्य वाचनिकत्वात् । औडुलोमिस्त्वाह—स्वामिकर्माण्युपासनानीत्ययुक्तम् । साङ्गकर्मणे हि ऋत्विग् यजमानेन परिक्रीयते । तस्माद्गोदोहनादिवदुद्गीथाद्युपासनान्यपि ऋत्विग्विनिवर्त्यानि इति । "यां काञ्चन यज्ञ ऋत्विज आशिषमाशासते यजमानायैव तामाशासते" इति श्रुतेश्च । *क्रियाफलासिद्धिरिति । संविधातुर्यजमानस्य कर्तृत्वाभावात् । *संविधानमिति । पचते इत्यादौ संविधानं पचादीनामर्थ इत्यर्थः । *तन्निमित्तत्वमिति । फलार्थप्रेरणस्य धात्वर्थत्वाण्णिचो द्योतकत्वमपि भाष्यकारोऽव्यवस्थापयति *कः पचेरिति । सकलक्रियाणां विक्लित्त्यर्थत्वात्सैव प्रधानं तदनुकूलानां फूत्कारादीनां व्यापाराणां यथा प्रेरणादीनामप्युचितमित्यर्थः । ननु संविधानस्य धात्वर्थत्वे तद्द्योतनाय यथा तङ् प्रयुज्यते तथा पाचयतीत्यपि स्यादत आह *णिचूतुनेति । प्रेरण-

स्य चेतनधर्मत्वमाशङ्क्याह *भिक्षेति । तदुक्तं भाष्ये "भिक्षाच प्रचुरा व्यञ्जनवती लभ्यमाना संप्रयोजयति, कारीषोऽग्निर्निवाते- एकान्ते सुप्रज्वलितोऽध्ययनं प्रयोजयति" इति । *क्रियाभेदेति । तङ्समभिव्याहारे संविधानरूपा क्रिया प्रतीयते इत्यर्थः । *यस्यार्थस्य—भोजनादेः । *पचादयः—पाकादयः । *लाभा- दि—वेतनादि । किन्तत्साधीयः क्रियाफलं तत्राह *नचान्तरे- णेति । यज्यादिफलमन्तरेण यजिक्रियां नैव लभते तदित्य- र्थः । गवादिषु व्यतिरेकं दर्शयति *याजकाइति । नहि स्वर्गादि फलं यागमन्तरेण भवति, गोलाभस्तु प्रतिग्रहेणापि भ- वतीति भावः । *क्रियाप्रवृत्ताविति । यज्यादौ परार्थत्वविवक्षा नास्त्येव । एवं च स्वार्थत्वपरार्थत्वोभयविवक्षावतां धातूनां स्वार्थत्वविवक्षायां तङानौ इति सूत्रार्थः । एवं च विवक्षाग्रहणात् 'कमलवनोद्धाटनं कुर्वते ये' इति सिद्धम् । क्रियामात्रविवक्षायां 'स्वामिदासौ पचत' इति । एषाच विवक्षा स्वरितञिद्विषयैव । आदित्योद्गमनं सम्भावयाति आदित्यमुद्गमयतीत्यादीनुप- संख्येयान्प्रयोगान् भाष्यकारः सूत्रेणैव साधयति *सर्वेइति । सूर्योऽपि स्वाभिप्राये वर्तते ततो णिच् । *स्वयंचेति ।

अयम्भावः—यद्यपि "स्वर्गकामो यजेत" इत्यत्र स्वर्गकामस्य यागकर्तृत्वमवगतं यजेतेत्यात्मनेपदं च क्रियाफलस्य कर्तृगामित्वे एवोपपद्यते इति यजमानस्यैव निखिलकर्मानुष्ठानं प्राप्तं तथापि 'पञ्चभिर्हलैः कृषति' इत्यादाविव प्रयोजकतयैव कर्तृत्वमिति । *दिगिति । ब्राह्मणाय गां ददाति, हरिं भजतीत्यादावात्मगा- मिक्रियाफले परस्मैपदं कथमिति चिन्त्यम् ॥ २५ ॥

(क० टी०) विशेषान्तरं वक्तुं सर्वसाधारणं विशेषमाह *त्व-

मित्यादिना। *मध्यमोत्तमयोः-विषये इति शेषः। यथासंख्यमाह *प्रत्यक्त्वामिति। *बुध्यते-अर्थान्मध्यमोत्तमाभ्यामेव। तत्र बीजमाह *शब्देति। *तत्र-तयोर्मध्ये। युष्मदस्मदर्थौ क्रमेणाह *अहङ्कारेत्यादि। अपरभावो ऽपरत्वम्। *उपाधी-तयोः प्रत्येकमेते विशेषणे। *तयोः-प्रत्यक्त्वापरत्वयोः। एवमग्रे। *एताभ्याम्-मध्यमोत्तमाभ्याम्। *चैतन्यभागे-चैतन्यरूपविशेषांशे। *तत्र-कर्त्तृकर्मणोर्मध्ये। तत्र तस्यैव विधानात्। पूर्वसिद्धान्ताविरोधायाह *द्योतकत्वमिति। एवं सति तात्पर्यार्थमाह *एवं चेति। द्योतकत्वे चेत्यर्थः। *एवम्-चैतन्ययुक्तयोरेव ताभ्यां बोधे। ननु चैतन्यस्यासत्त्वं विरुद्धमत आह *अनभीति। अस्य तात्पर्यार्थमाह *एवंचेति। तत्सत्तायाः सार्वत्रिकत्वेन तदभिव्यक्त्यनपेक्षणे चेत्यर्थः। तस्यामपि कर्त्रादिबोधस्तेनैवेत्यर्थः। अत्र भाष्यसंमतिमप्याह *एतदिति। उक्तश्रुतीत्यर्थः। चेतनत्त्वामिति पाठः चेतनावत्त्वमिति वा। "धातोः कर्मणः" इति सूत्रे "आशङ्कायाम्" इति वार्त्तिकप्रत्याख्यानाय पक्षद्वयमुक्त्वा तृतीयपक्षत्वेन सर्वस्य वा चेतनावत्त्वादित्युक्तत्वात्। तदाह *तत्रहीति। चैतन्यभागे इत्यर्धार्थमाह *प्रथमेति। स्पष्टार्थमात्रपदव्यावर्त्यं स्पष्टयति *नत्विति। अस्पर्शेनेत्यनेन तत्सत्ता सूचिता। चैत्रः पचतीत्यादौ तत्प्रतीतेराह *काष्ठानीति। तत्रापि ज्ञानार्थकधातुयोगे तत्त्वादाह *अज्ञानेति। तत्रापि कृञादियोगे क्वचित्सत्त्वादाह *नियमेनेति। प्रकृते ततो वैलक्षण्यमाह *युष्मदिति। *तदिति। नियमेनेत्यादिः। प्राचोक्तयुक्तिं खण्डयति *संबोधनेति। तद्रूपो ऽर्थ इत्यर्थः। सच चेतनधर्म इति तत्र तत्प्रतीतिरिति भावः। *तदिति। संबोधनेत्यर्थः। तदसम्भवमेवाह *क्रियेति। *अग्रे-प्रथमाकारके। श्रुतिविशेषेणेति ह्रयुक्तात्मनेपदप्रसङ्गेन तदुक्तमन्यद्वक्तुं शङ्कते *अथोपग्रह इति। भेदो विशेषः। गम्यते इत्यत्र मध्यपठिते पञ्चम्यन्तद्वयान्वयः। *संज्ञेति। तदुपयोगस्तु सुप्तिङुपग्रहनराणामित्यादौ बोध्यः। *विभजते-स एव। एवमग्रेऽपि। *असौ-उपग्रहः। *तस्य-साधनस्य। *तत्र-तयोर्मध्ये। ननु भावस्य धात्वर्थत्वेन न साधनत्वमत आह *भावोऽपीति। अनतिप्रसङ्गायाह *तिङेति। हेतुगर्भविशेषणम्। अत एवाह *क्रियाया इति। साधनानावेशमिति पाठः। तत्रानावेशमित्यर्थः।

अनिवेशमिति पाठान्तरम् । तथा च तदनिवेशेन कर्तृत्वात्तत्त्वमित्यर्थः । ननु व्यक्तवाकृत्वं न तद्बोध्यमिति कथं तस्य तत्त्वमत आह *व्यक्तवाक्त्वमिति । तथाच विशिष्टे तत्त्वेन तद्विशेषणस्यापि तत्त्वमिति भावः । क्रियाविशेषावुपेति पाठः । क्रिया च विशेषश्चेति द्वन्द्वः । विशेषस्तद्विशेषणम् । पूर्वार्धे उत्तरार्द्धविरोधं परिहरति *तद्विशेषणमिति । ननु गन्धनादयो धात्वर्था एवेति न तद्गम्या इति कथं तत्त्वमत आह *गन्धनेति । तथैवाह *व्यतिहारइति । *क्रियेति । भिन्नं पदम् । *जीविकादिष्विति विषयसप्तमी । भेदपदार्थः—*विशेषेति । क्रियेत्यस्य व्याख्या *धात्वर्थ इति । पूर्वार्द्धार्थमुक्त्वा तृतीयपादार्थमाह *सचेति । तमेवोदाहरणतः प्रदर्शयति *यथेति । *पचेरित्यस्य पाक इत्यत्रान्वयः । अन्नसंस्कारस्यान्यथाऽपि सम्भवादाह *विक्लित्येति । तद्धेतुकः स विक्लित्त्यादिरूपो धात्वर्थ इति भावः । *प्रधानम्—भोजनम् । जीविकादीत्यादिग्राह्यमाह *यजमानेति । *तदर्थः—धात्वर्थः । तत्रैव कुत आत्मनेपदमित्यत आह *यदिति । तुर्यपादार्थे 'स क्रियाभेदः' इत्यस्यानुषङ्गेणाह *सक्रियेति । अपेः शेषेणान्वयमाह *स्वादीति । अपिः पूर्वसमुच्चये, नात्रैव तत्समुच्चये । तदाह *विभाषेति । यत इत्यादिः । अत्र भाष्यसंमतिमाह *अतएवेति । तद्भेदेन धात्वर्थभेदादेवेत्यर्थः । द्वितीयेत्यन्तो भाष्यग्रन्थः । *सर्वेषाम्—सर्वधातूनाम् । *ते—वयम् । *येषाम्—धातूनाम् *नच—नहि । *एषाम्—यज्यादीनाम् । उक्तमेव विषयप्रदर्शनेन द्रढयति *तथेति । अस्य व्याख्या *ये उभयवन्तइति । परस्मैपदात्मनेपदवन्त इत्यर्थः । तत्र बीजमाह *येषामिति । शङ्कितुं तावद् भाष्यतात्पर्यमाह *अनेनचेति । अस्माद्भाष्यादित्यर्थः । अत एव शङ्कते *नन्विति । *चश्रवणादिति । चद्वयेत्यर्थः । निपातानामनेकार्थत्वात् सोऽवधारणार्थ इति भावः । गामश्वमितिवदाह *एवचेति । *इदं च—जयधर्मादिरूपम । *न तथा—तादृशोभयभिन्नम् । अत एवेत्युक्तं विशदयति *तत्रेति । तेषामर्थानां मध्ये इत्यर्थः । *फलाभाव इति । तथा च तत्र परस्मैपदम् । *तद्वत्त्वम्—कर्त्रभिप्रेततत्फलवत्त्वम् । तथा च तत्रात्मनेपदम् । ननु स्वामिदासयोर्युगपत्कर्तृत्वविवक्षायां स्वार्थवृत्तिताप्रयुक्तात्मनेपदस्य दासेनान्वयाभावात्प-

रार्थत्वप्रयुक्तपरस्मैपदस्य स्वामिनाऽनन्वयादप्राप्त्येदृशे विषये तिङन्तप्रयोगो न स्यादत आह *उभेति । *तदाशयः—उक्तभाष्याशयः । तत्र शङ्कते *नन्विति । तस्य प्रतिविधानम् । हेलाराजमाह *कइति । प्रधानोऽर्थ इत्यर्थः । *याऽसाविति । तदर्थत्वात्कारकग्रामस्य तदनन्तरं च फलोत्पादादिति भावः । हरिरपि—

अनन्तरं फलं यस्याः कल्पते तां क्रियां विदुः ।
प्रधानभूतां तादर्थ्यादन्यासां तु तदाख्यता ॥ इति ।

*तदभिसन्धिपूर्वकमिति । तद्विशेषणभूतमिति शेषः । *वा युक्तमिति । वा सर्वं पच्यर्थः इति स्याद् युक्तमेवेत्यर्थः । कैयटाद्युक्त्यसाङ्गत्यायाह *सामग्रीति । *तन्निमित्तमिति । पूर्वान्वयि । फलजनकमिति तदर्थः । अनेन तत्त्वबीजमनतिप्रसङ्गश्चोक्तः । अस्याग्रेऽप्यन्वयो लिङ्गभेदेनेत्यभिप्रेत्य "यथान्याऽपि" इति व्याचष्टे *यथेति । ननु तत्र णिच् कुतो नात आह *णिच्त्विति । *हि-यतः । *यत्र-प्रेरणे । *संविधानमित्यस्य यत इत्यादिः । नन्वेवं भिक्षादावचेतनत्वेन प्रेरणाद्यसंभवात् तत्र कथं णिजत आह *भिक्षेति । "हेतुमति च" इति सूत्रस्थभाष्यमाह *तूष्णीमासीनइति । निर्व्यापारत्वात्कारकत्वमात्रमपि तस्य नास्ति कुतस्तद्विशेषः कर्तृत्वमित्यर्थः । *तदर्थः—उक्तभाष्यार्थः । *तत्र—भिक्षायाम् । तत्समर्थाचरणं लभ्यमानात्वप्रचुरात्वव्यञ्जनवतीत्वरूपम् । तद् अग्नौ निर्वाते एकान्ते सुप्रज्वलितत्वरूपं बोध्यम् । *अत एव—प्रेरणसंविधानयोर्भेदादेव । कारिकायामेकदेशेन विशिष्टग्रहणमित्याह *कर्त्रभिप्रायेति । क्रियाभेदमाह *संविधानेति । *हि—यतः । *तथाभूता—फलजनिका । *सा—संविधानरूपा । क्रिया धात्वर्थ इति तृतीयपादार्थमभिप्रेत्य तुर्यपादार्थमाह *यतइति । तदुपपादयति *नह्येति । *यागादीति । पूर्वान्वयि । तात्पर्यार्थे शङ्कानिरासायाह *ततश्चेति । *संविधानेति । तत्पुरुषः । *यस्येति । एवाध्याहारेण यत्सिध्यर्थं पचादय एवारभ्यन्त इत्यर्थः । तत्तात्पर्यमाह *तदेवेति । *भाष्ये—"स्वरितञितः" इत्यत्रैव । यत्रेत्यस्यार्थमाह *यस्यामिति । संविधानरूपायामित्यर्थः । साधीय इत्यस्य क्रियाफलेनान्वय इत्याह *सा-

(१) तच्छब्देनात्र संविधानं गृह्यते ।

धीय इति । किन्तत्साधीयः क्रियाफलमित्याशङ्कायामुक्तम् । *नचान्तरेणेति । यद्यज्यादिफलमन्तरेण यजिक्रियां नच नैव लभन्ते तदिति तदर्थस्तदाह *स्वर्गादीत्यादि । इकार उच्चारणार्थ इत्याह *यागेति । गवादिषु च तद्व्यतिरेकदर्शनायोक्तम् *याजकाः पुनरिति। प्रतिग्रहादिनेति भावः। *चोऽयं त्वर्थे। *यागेति । अग्नौ हविःप्रक्षेपादिरूपेत्यर्थः । यद्यपि दानादिनाऽपि स्वर्गो भवति तथाऽपि स्वर्गविशेषनियतत्वादनन्यलभ्यत्वमिति बोध्यम । मिथोऽविरोधायाह *मतान्तरेति । आख्याताऽनिमित्तत्वेनेति शेषः। हेलाराजमाह *सर्वइति । *असत्येवेति। एवं च स्वार्थतायां सतीत्वमेव, परार्थतायामसतीत्वमेवेति प्रत्येकं विकल्पासङ्गतिरत आह *सतीवेतीति । पूर्वो वा एवार्थः परार्थतामात्राभिप्रायः। एवं विकल्प इति भावः । नन्वसत्यास्तस्याः कथं तत्र निमित्तत्वमत आह *विवक्षितमिति । भावे क्त इत्याह *विवक्षेति । उत्तरार्धं सर्वं परार्थताविषयमित्याह *परेति । स्वार्थतायास्तु सर्वत्र सत्त्वेन विवक्षाऽनुपयोगात् । तात्पर्यार्थमाह *एवं चेति । विवक्षिताया अपि तस्यास्तन्निमित्तत्वे चेत्यर्थः । सूत्रे क्रियाफले इति बहुव्रीहिः । कर्त्रभिप्राये इति अर्शआद्यजन्तं तदाह *क्रियाफलके इत्यादि । फलद्वारा क्रियैव कर्त्रर्था यत्र तत्रात्मनेपदमिति फलितम । *अत्र–मतान्तरे। ननु तदिष्टमेवात आह * यइति । *निर्वेशेन–भृत्या । *यस्तु–ऋत्विक् । *तत्र–भृत्यादौ। *भृत्यादाविति । नेत्यन्वयः। स्वयं दूषणान्तरमाह *किञ्चेति। *प्रत्याख्यानस्थोक्तेति । तत्परप्रागुक्तेत्यर्थः । विरोधमेवाह *तेनेति। भाष्येणेत्यर्थः। कइत्यस्यास्तीत्यादिः । दोषान्तरमाह *किञ्चेति । एतेनैतन्मतप्रतिपादककैयटादिग्रन्था निरस्ता इत्यन्यत्र स्पष्टं तदाह *इति दिगिति ॥ २५॥

केचित्तु प्रतिविधानार्थादपि तदर्थद्योतकमात्मनेपदं णिचा सह विकल्पते। संविधानमात्रं णिजर्थः। "सर्वे इमे स्वभूत्यर्थं प्रवर्तन्ते" इति न्यायेन स्वार्थं प्रवर्तमानस्य प्रयोज्यस्यानुकूल्यकर्ता संविधातोच्यते। प्रैषस्तु न णिजर्थः । एवंचैकविषयत्वात्तयोः पर्याय-

त्वम्--यजते याजयतीति वदन्ति ।

तन्मतमाह—

केषाञ्चित्कर्त्रभिप्राये णिचा सह विकल्पते ।
आत्मनेपदमन्येषां तदर्था प्रकृतिर्यथा ॥

णिचा सह णिजर्था प्रकृतिर्धातुर्यथा विकल्पते तद्वत् । अन्येषां स्वरितञिद्व्यतिरिक्तधातूनाम् ।

"हेतुमतिच"इत्यस्यापि संविधानरूपे व्यापारे वर्त्तमानाद्धातोर्णिजित्यर्थः । यजतेश्च संविधानमेवार्थः । पाचयतीत्यादावप्येवमित्येतन्मतम् ।

वस्तुतो णिच्प्रेरणावाची । "तत्प्रयोजको हेतुश्च"इति सूत्रात् ।

अत एव तदाश्रयस्य कर्त्तृत्वम् । अत एव 'पाचयति देवदत्तो यज्ञदत्तेन'इत्यादिप्रयोगाः,"गतिबुद्धीतिसूत्रं च चारितार्थम् ।

एवञ्च भिन्नविषयत्वाद्विकल्पोक्तिरसङ्गता ।

किञ्च सामान्यविहितस्य णिचो धातुविशेषाद्विहितेनात्मनेपदेन बाध एवोचितः । एतच्च केषांचिदित्यनेन सूचितमिति हेलाराजः ।

अथैतेषां णिजात्मनेपदयोर्विकल्पभ्रमबीजं दर्शयति—

क्रीणीष्व पचते धत्ते चिनोति चिनुते ऽपि च ।
आप्तप्रयोगा दृश्यन्ते येषु ण्यर्थो ऽभिधीयते ॥

आत्मानं क्रीणीष्वेति विनतां कद्रूराह । तस्य च दास्यादात्मनो मोचनाय पुत्रसंविधानं कुर्वित्यर्थ इति तेषां तद्भ्रमबीजम् । तत्र प्रत्युपकाराद्विना दास्यमुक्त्यस-

म्भवात्, प्रत्युपकारस्य च स्वासाध्यत्वादर्थसामर्थ्यात्पुत्रसंविधानं गम्यते न तु स तदर्थ इति स तेषां भ्रमः। एवं "केशश्मश्रु वपते" इत्यत्र वपनकर्तुः संविधानं कुरुते इत्यर्थ इति तेषां भ्रमबीजम्। तत्रापि स्वस्यासामर्थ्येन सामर्थ्यात्तद्गम्यते इति तेषां भ्रमः। एवमन्यत्राप्यूह्यमिति हेलाराजः।

अथ सिद्धान्ते शङ्कते—

यत्रोभौ स्वामिदासौ तु प्रारभेते सह क्रियाम्।
युगपद्धर्मभेदेन धातुस्तत्र न वर्तते॥

स्वामिसाध्यं सम्भारघटनरूपं संविधानम्, दाससाध्यं तु विक्लित्तिपर्यन्तं साधनविनियोगरूपम्। तत्र भिन्नत्वाद्व्यापारस्य युगपदेकधातुवाच्यत्वासम्भवेन किं संविधानापेक्षमात्मनेपदं किं वा संस्कारकापेक्षं परस्मैपदमिति संशयः। अनेकार्थत्वाद्धातूनां युगपदर्थद्वयाभिधानेऽप्येकत्र प्रयोगे विरुद्धलादेशद्वयानुपपत्त्या स एव संशय इति हेलाराजः। नच क्रियागतविशेषमविवक्षितं कृत्वा क्रियामात्रे साधनभावमात्रविवक्षायामत्र परस्मैपदं युक्तमिति वाच्यम्। तथा क्रियया स्वामिनो भोजनस्य लाभेन दासस्य श्रममात्रलाभेन पूर्वपक्षस्यैव सिद्धेः।

किञ्चैवंरीत्या यजति यजमान इत्यस्याप्यापत्तिः।

नचेष्टापत्तिः। तदा कर्तृगामिनोऽकर्तृगामिनश्च फलस्याभावेन "स्वरितञित उभयवन्त" इति भाष्यस्यासङ्गतेः।

अत्र स्वामिपदार्थसामर्थ्यात्तद्गतं संविधानमव-

गतं दासपदार्थसामर्थ्याच्च तत्क्रियायाः परार्थत्वमवगतमिति नात्राख्यातस्य व्यापार इति शेषत्वात्परस्मैपदमिति केचित् ।

एवमपि पूर्वपक्षस्यैव सिद्धिरित्यन्ये ।

समाधत्ते—

संविधातुश्च सांनिध्याद् दासे धर्मोऽनुषजते ।
छत्रिणा चापि संबन्धाच्छत्तिशब्दाभिधेयता ॥

उत्तरार्धस्य यथेत्यादिः । दासधर्मस्य तु न स्वामिन्यारोपः । उत्तमे निकृष्टधर्मारोपाप्रतीतेरित्यलं विस्तरेण ।

"अग्नीनादधीत" इत्यत्र यद्यप्याधानफलमाहवनीयत्वादि अग्निनिष्ठं तथाऽपि यज्ञहोमादिसुखलाभरूपं कर्तृगतमप्यस्ति तदादायात्मनेपदम्। आहवनीयत्वादेराधानसंस्कारातिरिक्तत्वे मानाभावेन तस्य च धात्वर्थतया तदतिरिक्तस्यैव मदुक्तस्य तत्फलत्वौचित्यात् । स्पष्टं चेदम् "एकः पूर्वपरयोः" इति सूत्रे भाष्ये ।

एतेन कर्त्रभिप्रेतत्वं फले कर्त्रर्थत्वमेव नतु कर्तृसमवेतत्वमिति पार्थसारथ्युक्तमपास्तम् ॥ २६ ॥

(कुं०टी०) *केचित्त्विति। संविधानरूपधात्वर्थद्योतको यथा तङ् तथा णिजपीत्यर्थः। नन्वेवं संविधानस्य णिचा द्योतितत्वात्पाचयते इति तङ् न स्याद्,सत्यम्। द्वितीयं संविधानन्तत्रार्थः। *संविधानरूपे इति। हेतुमान् व्यापारः। तत्र वर्तमानाद्धातोर्णिजिति व्यापारमात्रस्य च धातुवाच्यत्वाण्णिज् द्योतक इति भावः। ननु त्यागो यज्यर्थ इत्यत आह *यजतेश्चेति। *इतिसूत्रा-

दिति । धात्वर्थव्यापाराश्रयकर्तुः प्रयोजकस्य हेतुसंज्ञाविधानात् । *इत्यादिप्रयोगाइति । प्रकृत्यर्थत्वे उभयोः कर्त्रोर्लेनाभिधानं स्यात्, प्रत्ययार्थत्वे तदर्थकर्तुरभिधानम् । *सूत्रं च चरितार्थमिति । कर्तृत्वे प्राप्ते कर्मत्वविधानात् । *केशश्मश्रु वपते इति । अत्रात्मनेपदेन यजमानसंस्कारो लभ्यते । नहि अध्वर्युसंस्कार आत्मगामिफलार्थः, वपनादिसंस्काराणां मालिन्यापनयनेन फलयोग्यतासम्पादनार्थत्वात् । *क्रियागतविशेषमिति । आत्मगामित्वाद्यविवक्षयेत्यर्थः । *छत्रिणा चापीति । यथा छत्रिसांनिध्यादच्छत्रिणामपि छत्रित्वम् । *निकृष्टधर्मेति । अत एव "आदित्यो ब्रह्म प्राणो ब्रह्म"इति श्रुतिमुदाहृत्य "आदित्ये ब्रह्मदृष्टिः कार्या नतु ब्रह्मणि आदित्यदृष्टिः"इति स्पष्टं शारीरकभाष्ये । *आहवनीयत्वादीति । आधानस्याग्निसंस्कारार्थत्वादाहवनीयत्वं सिध्यतीति भावः ॥ २८ ॥

(क० टी०) अविरोधायैवात्र मतभेदसूचकाभावात्तौल्येनाह *केचित्त्विति । अपिः सिद्धान्ते प्रेरणासमुच्चायकः । *तत्—प्रतिविधानम् । ननु णिचः प्रेरणार्थत्वेन कथमिदमत आह *संविधानमिति । नन्वेवं प्रयोज्यस्य प्रवृत्तिरेव न स्यादत आह *सर्वैइति । हेलाराजमाह *णिचेति । *तद्वदिति । आत्मनेपदं विकल्पत इत्यर्थः । केषांचिदित्यस्य स्वरितञितान्धातूनामित्यर्थं सूचयन्नाह *अन्येषामिति । ननु सूत्रादिदं कथं लब्धमत आह *हेतुमतीति । नन्वेवमपि धातुतः कथं लाभोऽत आह *यजतेश्चेति । प्रयोजकत्वव्यवहारस्य तत्रैव सत्त्वादाह *तत्प्रेरणेति । *अत एव-तस्य तदर्थत्वादेव । अनतिप्रसङ्गाय तल्लक्षणे तथैव निवेशात् । अभ्युपेत्यापि दोषमाह *किञ्चेति । केषाञ्चिदित्यादेर्वादिनामित्यर्थं इत्याशयेनाह *एतच्चेति । बीजं शिष्टप्रयोगरूपम् । हेला-

---

१ तत्प्रेरणेति कलायामुपलभ्यते मूलपुस्तकोपलब्धः पाठस्तु मूलेऽवस्थापित एव ।

राजमाह *आत्मानमिति । कद्रूविनतयोः सूर्याश्वस्कन्धबालवर्णविवादे मिथो दास्यपणकेऽतिदुष्टबुद्धिः कद्रूः प्रेषितनागकृताच्छादनेन बालश्यामतया स्वजयं साधितवतीति प्राप्तदास्यकविनतायाः किंचित्कालोत्तरं 'किं ममाजन्म दास्यमुत कथमपि मुक्तिर्भविष्यति' इति प्रश्नस्योत्तरमिदं कद्र्वाः–'अमृतमानीय दीयते चेत्तव दास्यान्मुक्तिः। तच्च यद्यपि तवासाध्यं तथापि पुत्रद्वारा करणीयम्'इति। तत्संविधानं कुर्वित्यर्थः । स्पष्टं चेदमादिपर्वणि । ननु तदर्थत्वे ममैवेति कुतो भ्रमो ऽत आह *तत्रेति । उक्तवाक्ये इत्यर्थः । गम्यते इत्यत्रान्वयः । *प्रत्युपकारेति । अमृतानयनरूपमित्यर्थः । प्राग्वदाह *तत्रापीति । उक्तं प्रकारमन्यत्रातिदिशति *एवंमिति । अन्तर्भावितण्यर्थत्वम् । प्रकरणादिकं च तात्पर्यग्राहकम् । कदाचित्परस्मैपदेऽपि प्रतीत्या तस्यावश्यकत्वमत एव चिनोतीत्यप्युक्तामिति तत्त्वम् । *सिद्धान्ते–क्रियाविषयभेदेनेत्याद्युक्ते । धर्मभेदो ऽवर्तने हेतुः । हेलाराजमाह *स्वामीति । *तत्र—उक्तवाक्ये । उत्तरार्धार्थमाह *भिन्नत्वादिति । हेत्वयुक्तत्वे ऽपि पूर्वपक्षोऽयुक्त एवेत्याह *अनेकार्थत्वादिति । हेत्वन्तरमाह *एकत्रेति । *क्रियागतविशेषणम्–उक्तरूपम् । *क्रियामात्रे–तत्सामान्ये । वस्तुत आह *स्वामिनइत्यादि । उक्तरीत्यैवाह *पूर्वेति । एवमग्रे ऽपि । अभ्युपेत्याह *किञ्चैवमिति । केचिन्मतमाह *अत्रेति । उक्तवाक्ये इत्यर्थः । अत्र दोषमाह *एवमपीति । प्रकारान्तरेण तदुपपादने ऽपीत्यर्थः । उक्तरीत्यैवाह *पूर्वेति । लक्षणाबीजमाह *सांनिध्यादिति । यथाश्रुते ऽनुपपत्तेराह *इतरेति । वैपरीत्यशङ्कां निराचष्टे *दासेति । एतेन तथा कैयटादिसकलग्रन्थकारोक्तमपास्तम् । अधिकमुद्द्योते स्पष्टं तदाह *इत्यलमिति । लिङ्गाद्यर्थं निरूपयितुं तद्घटितवाक्ये क्वचित् परमतं दूषयितुं कर्त्रभिप्रेतक्रियाफले आत्मनेपदमुपपादयति *अग्नीनिति । अपिना तत्समुच्चयः । नन्वेवं कदाचित्परस्मैपदमपि स्यादत आह *आहेति । एवेन तस्य तत्त्वव्यवच्छेदः । *स्पष्टश्चेदमिति । तत्र हि "अतयोः पूलयोः इति दृष्टान्तेनैकग्रहणं प्रत्याख्याय शङ्कितम्–"शास्त्राधिकारिणः पुरुषान् प्रति प्रवृत्तं संस्कारकं तत्तच्छास्त्रं प्रतिपुरुषमेकवाक्यतया सकृदेवार्थबोधकं यथा "आधानेनाग्नीन् संस्कुर्याद्" इत्यर्थकं "स-

सन्ते ब्राह्मणोऽग्नीनादधीत" इति वाक्यं प्रतिब्राह्मणं सकृदेवार्थबोधकं सकृदेव स्वविषये प्रवर्त्तकं च। अत एव पुनः पुनर्नाधानादिसंस्कारः" इत्यादिना । *एतेन—अतिरिक्तफलस्य कर्तृगतस्योक्तत्वेन। *कर्त्रर्थत्वमेव—कर्तृसमीहितत्वमेव । एतेन नहि कर्तृसमवेतता कर्त्रभिप्रायता आधानजन्या, आहवनीयत्वादिफलस्याग्निसमवेतत्वेनात्रात्मनेपदाभावप्रसङ्गात्, किन्तु कर्तृसमीहितत्वम् । तथा च जातेष्ट्या पुत्रगतपूतत्वादिजनने ऽपि अग्निसाध्यकर्मजन्यफलस्यात्मीयताबोधकाधानवाक्यगतात्मनेपदवदत्रापि तदविरोधः । पितृगतफलस्यापि कर्त्तृसमीहितत्वादित्यन्यमीमांसकोक्तमप्यपास्तम् ॥ २६ ॥

"अष्टवर्षं ब्राह्मणमुपनयीत तमध्यापयीत" इति-श्रुतिवाक्यं पञ्चपादिकाविवरणे धृतम् । तादृशं ब्राह्मणमुपगतमुपनयनेन संस्कुर्यात्संस्कृतं चाध्यापयेदिति तदर्थः। नानाविधेतिकर्तव्यताकलापस्योपगमनविधेः श्रवणादुपगतमित्यस्य लाभः ।

छान्दोग्यश्रुतौ जाबालस्य प्रसिद्धमेव गुरूपगमनम् । तत्रोपनयनसंस्कारो नित्यस्तदभावे व्रात्यतादोषश्रवणात् ।

वाजसनेयिनामुपनयनं प्रक्रम्य "स्वाध्यायो ऽध्येतव्यः" इत्याद्यध्ययनविधेरुपनीतस्यैवाध्ययनम् । तदपि नित्यम् । "अश्रोत्रिया अननुवाक्या अनग्नयः शूद्रसधर्माणः" इति तदभावे दोषश्रवणात् ।

तत्र—

यदधीतमविज्ञातं निगदेनैव शब्द्यते ।
अनग्नाविव शुष्कैधो न तज्ज्वलति कर्हिचित् ॥ इति—

निन्दार्थवादश्रवणेन सार्थकाध्ययनमेव नित्यम् । निरर्थकाध्ययनं तु निषिद्धम् । निन्दार्थवादेन निषेधो-

ऽध्ययनात् । अधीतं शब्दतः । अविज्ञातमर्थतः । निगदेन पाठमात्रेण । अनग्नाविवेत्यादिना तस्य यज्ञाद्यनुपयोगित्वेन निष्प्रयोजनत्वमुच्यते ।

अत एव भाष्यकृतोक्तम्–"अनर्थकं माऽधिगीष्महि इत्यध्येयं व्याकरणम्"इति । निरर्थकाध्ययनेऽपि किञ्चित्फलसत्त्वे, दोषाभावे च "सार्थकमध्यगीष्महि" इत्येव वदेत् । "स्थाणुरयं भारहारः"इति निरुक्ते भारपदेन पापभार इत्यन्यत्र निरूपितम् ।

श्रुतिरपि पतञ्जल्युक्ताऽऽह–"ब्राह्मणेन निष्कारणो धर्मः षडङ्गो वेदोऽध्येयो ज्ञेयश्च" इति । निष्कारणो दृष्टकारणानिरपेक्षः। अनेन विशिष्टस्य नित्यतोक्ता ।

व्यासोऽपि —

मन्त्रार्थज्ञो जपं जप्त्वा तथैवाध्ययनं द्विजः ।
स्वर्गलोकमवाप्नोति नरकं तु विपर्यये ॥ इति ।

अत्र 'जपं जप्त्वा' इति मन्त्रसाध्यकर्ममात्रोपलक्षणम् ।

किञ्च स्वाध्यायपदस्य वक्ष्यमाणया "तेन प्रोक्तम्" इति सूत्रभाष्योक्तरीत्या वेदपदवत् शब्दार्थोभयपरतया "स्वाध्यायोऽध्येतव्यः" इत्यस्योभयाध्ययनविधायकत्वम् । दोषश्रवणमपि तद्विधिबोधिताध्ययनाभावे इति उभयोरपि नित्यत्वं बोध्यम् ।

"निष्कारणो धर्मः" इति वाक्ये "ज्ञेयश्च"इति तु अध्ययनमात्रेण सर्वस्य ज्ञानाप्रसम्भवाज् ज्ञानपर्यन्तमध्ययनं कार्यमित्यर्थकम् । अविज्ञातमित्यत्रापि विशिष्टविज्ञानमेव विवक्षितम् । अत एव "समानमीहमानानां समानं चाधीयानानां केचिदर्थैर्युज्यन्तेऽपरे

न" इति भाष्ये उक्तमिति बोध्यम् ।

तत्र 'उपनयीत'इत्यत्राचार्यकरणे द्योत्ये "सम्मान-नोत्सञ्जनाचार्यकरणज्ञानभृतिविगणनव्ययेषु नियः"-इत्यनेनात्मनेपदं नतु "स्वरितञितः" इत्यनेन । उप-नयनफलस्याध्ययनस्य कर्तृनिष्ठत्वाभावात् । कर्तृनि-ष्ठफलकक्रियाया धात्वर्थत्वाभावाच्च । उपनयनफलं च "आचार्याधीनो वेदमधीष्व" इत्येतत्सहकृताध्ययन-विधेः संस्कृतस्याध्ययनमेव । अन्तरङ्गत्वात् ।

आपस्तम्बो ऽपि–"उपनयनं विद्याऽर्थस्य श्रुतितः संस्कारः" इति ।

न गुरोरध्यापनम् । पचौ सूदादीनां लाभवद्, बहिरङ्गत्वाच्च ।

किञ्च यत्किञ्चिदुपनयनेनैव तत्सिद्धावतिदरिद्रा-शक्तोपनेयान्तरोपनयने ऽप्रवृत्त्यापत्तेः । जातोपन-यनस्य गुरौ मृते गुर्वन्तरेणोपनयनं विनाऽप्यध्ययन-दर्शनाच्च ।

आचार्यलक्षणं च "तद्धै द्वितीयं जन्म तद्यस्मात्स आचार्यः" इतिश्रुतावुक्तम् ।

उपनीय तु यः शिष्यं वेदमध्यापयेद् द्विजः ।
सकल्पं सरहस्यं च तमाचार्यं प्रचक्षते ॥ इति–
स्मृतौ चोक्तम् ।

नच "आचार्याधीनो वेदमधीष्व"इत्येतत्सह-कृताध्ययनविधिनैवाध्यापनलाभे तद्विधिर्व्यर्थः । किञ्च वृत्तित्वेनैवाध्यापनप्रवृत्त्युपपत्त्याऽयं विधि-र्व्यर्थ एवेति वाच्यम् । स्वसंस्कृतोद्देशेनाध्यापनस्य

नित्यताबोधनार्थत्वात् । अध्ययनस्यापि नित्यत्वादुपनेतरि मृते ऽन्यगुरूपसदनमुपपन्नम् । अध्यापनस्य वृत्तिताश्रवणात्काम्यत्वमपीत्यन्यत् । नचाध्ययनं विनाऽध्यापनासम्भवेनाध्यापनविधिनैवाक्षेपादध्ययनलाभे स विधिर्व्यर्थ इति वाच्यम् । अग्निहोत्रादीनामप्यध्ययनं विनाऽसम्भवात्तद्विधीनामपि विद्याऽऽक्षेपकत्वेन शूद्राणामपि तत्राधिकारापत्तेः। समस्तेवोभाभ्यामप्याक्षेपात् । अध्ययनविधौ तु सति तदोभयात्प्रागेव श्रुत्या तद्बोधने ऽधीतवेदत्रैवर्णिकानामेवाधिकारो नान्यस्येति नियमप्रसिद्धेः फलत्वात् । अनुमितिसामग्र्यपेक्षया शाब्दसामग्र्या बलवत्त्वस्य न्यायनये, लिङ्गापेक्षया श्रुतेर्बलवत्त्वस्य मीमांसकनये सत्त्वेन शब्दोपस्थितलिङ्गानुमितार्थानुवादकत्वस्य वेदेऽन्याय्यत्वात् ।

यत्त्वध्यापनेनाध्ययनाक्षेपे नित्यानित्यसंयोगविरोधः । अध्यापनस्य काम्यत्वाद्, अध्ययनस्य नित्यत्वादिति । तन्न । तस्य दूषकताबीजानिरुक्तेः । न्यायनयेऽनित्यशब्दानुमिताकाशस्य नित्यत्ववद्, अनित्याध्यापनानुमिताध्ययनस्याकरणे दोषश्रवणेन नित्यत्वेऽपि बाधकाभावात् । उक्तरीत्याऽध्यापनस्यापि नित्यत्वाच्च ।

एतेन वृत्त्यर्थतयोपनयनाध्यापनयोः प्राप्त्या तद्विधिवैयर्थ्याद् "अष्टवर्षो ब्राह्मण उपगच्छेत्सो ऽधीयीत" इति चोक्तश्रुत्यर्थ इत्यपास्तम् ।

"न विधौ परः शब्दार्थः" इतिन्यायविरोधात् ।

दरिद्राशक्तादेरुपनयनाद्यनापत्तेश्च।

एतेन देवताया विग्रहवत्त्वे विग्रहस्यानित्यत्वेन नित्यशब्दवाच्यत्वे नित्यानित्यसंयोगविरोध इत्यपास्तम्।

घटाकाशयोः संयोगस्य नित्यानित्ययोर्जन्यजनकभावस्यैव प्रसिद्ध्याऽस्य दूषकताबीजाभावात्। स्वर्गकामादेर्विग्रहवत्त्वेनानित्यतया स्वर्गकामादिपदवाच्यतानापत्तेश्च। अनित्यस्य पशोर्नित्यया "पशुना यजेत" इति श्रुत्या विध्यनापत्तेश्च। प्रवाहनित्यता तूभयत्रापि समा। जातिनित्यताऽपि समा।

एतेनात्र संबन्धे शब्दार्थसंबन्धनित्यताहानिरित्यपास्तम्।

नच ज्योतिष्टोमे राजन्यवैश्यनिमित्तेन विहितफलचमसस्याभिषवादिसंस्काराः स्युः। मम तु न दोषः, अभिषवादिसंस्काराणां निमित्तसंयोगाभावान्नित्यवदाम्नातानां निमित्तसंयोगेन विहितफलचमसेनानित्येन संबन्धायोगात्। किन्तु नित्यविहितसोमस्यैव संस्काराः। राजन्यवैश्यकर्तृके ऽपि यागे यजमानचमसादेव सोमस्य निवृत्तिः, अन्यत्र तु स स्थित एवेति स नित्य इति वाच्यम्। तावताऽपि बीजानिरुक्तेः।

किञ्च नित्यविध्युत्तरं नैमित्तिकविधिप्रवृत्तिरिति स्पष्टं न्यायविदाम्। एवं च यत्काले नित्यसोमविधानं तत्काले एव तद्विशेषणतया स्वार्थविधानेन कृतार्थाः संस्कारविधयो न नैमित्तिकेन संबध्यन्ते। आवृत्तिप्रसङ्गात्।

तथाच सिद्धान्तसूत्रम्—"नैमित्तिकमतुल्यत्वा-दसमानविधानं स्याद्" इति । फलचमसविषयेऽभिषवादिसंस्कारा न भवन्ति यतो नैमित्तिकमतुल्यत्वाद् नित्यधर्मसारूप्याभावाद् नित्येनासमानविधानं स्याद्, अतस्तत्र न संस्कारा इति तदर्थः। अतो नेदं नित्यानित्यसंयोगविरोधस्य शुद्धमुदाहरणम्। स्पष्टं चेदं शास्त्रदीपिकादाविति दिक्।

"सर्वापेक्षा च यज्ञादिश्रुतेरश्ववद्"इति सूत्रे शाङ्करभाष्ये तु नित्यानित्यसंयोगविरोधादित्यस्यार्थ एवमुक्तः—"नित्यकाम्यत्वयोः कर्मण एकेन संयोगेन विधिना विधाने विरोध" इति। काम्यत्वेन तस्यानावश्यकत्वं नित्यत्वे तस्यावश्यकत्वमित्यावश्यकत्वानावश्यकत्वे एकस्यैकेन विधिना बोधयितुमशक्ये विरोधादिति तद्व्याख्यातारः । संयोगभेदे तु तयोर्विरोधः। तुल्यबलश्रुतिद्वयेन पृथगेव विधिः संयोगभेदः। यथा बैल्वो वा खादिरो वा पालाशो वेत्येको नित्यत्वबोधको विधिः, तस्यैव क्रत्वर्थस्य खादिरस्य "खादिरं वीर्यकामस्य"इत्यपरः काम्यत्वबोधको विधिरित्येकस्य खादिरत्वस्योभयार्थत्वमिति । नच सा रीतिः प्रकृते। एकस्योभयरूपत्वाभावात्। आक्षेपकविध्यपेक्षया आक्षेप्यविधेर्भिन्नत्वाच्च । तदुक्तं जैमिनिना—"एकस्य तूभयत्वे संयोगपृथक्त्वम्" इति। एकस्य नित्यनैमित्तिकत्वे नित्यकाम्यत्वे वा संयोगपृथक्त्वं विधिभेदोऽनियामकः । यथा "खादिरे बध्नाति" "खादिरं वीर्यकामस्य"इति तद्व्याख्यातार

इति विभावनीयम् ॥ २७ ॥

(कुं० टी०)ननु "अष्टवर्षं ब्राह्मणमुपनयीत" इत्यात्मगामिफलाभावादात्मनेपदानापत्तिरित्याशङ्क्य समाधातुमाह *अष्टवर्षमिति । *संस्कृतंचेति । एवंचोपनयनमध्ययनार्थम् । देवानां तु स्वयमेव वेदावभासान्नोपनयनम् । ननु "अधीत्य स्नायाद्" इति श्रुतौ अध्ययनानन्तर्यस्य स्नाने विधानात्कथमर्थज्ञानस्य नित्यत्वमत आह *यदधीतमविज्ञातमिति । "अधीत्य"इति श्रुतिस्तु अध्ययनसमावर्तनयोः पौर्वापर्यमेवाह नानन्तर्यमिति भावः । *स्थाणुरयमिति । यथा स्थाणुः फलपुष्पादिरूपं भारं वहति नतु तस्य किञ्चित्फलं लभते एवं निरर्थकाध्येताऽपीत्यर्थः । ननु अध्ययनस्यादृष्टफलकल्पनमन्याय्यमर्थज्ञानरूपस्य दृष्टस्यैव प्रयोजनस्य सम्भवादत आह *निष्कारणइति । *विशिष्टस्य—अर्थज्ञानविशिष्टस्य । *वेदपदवादिति । 'वेदं पठति'इत्यादौ अर्थविशिष्टशब्दपरत्वस्य 'वेदं जानाति'इत्यादावुभयपरत्वस्य च दर्शनाद् । अत एव शब्दमात्रतात्पर्यकस्य तदनुकरणस्याशौचादावुच्चारणे न दोष इत्याहुः । *अतएवेति । सार्थकाध्ययने एव हि तद्वाक्यसङ्गतिः । *आचार्यकरणे इति । तेन चाश्रोपनेयत्वं गम्यते । *उपनयनफलं चेति । अध्ययनमित्यत्रान्वयः । तच्चाध्ययनं संस्कृतस्यैव, "आचार्याधीनः" इत्यादिसाङ्कर्तृवचनैस्संस्कृतस्याध्ययनविधानादित्यर्थः । *अन्तरङ्गत्वादिति । अध्यापनं तु न फलम्, वहिरङ्गत्वादिति भावः । उपनयनस्य अध्यापनार्थत्वे दोषान्तरमाह *किञ्चेति । *आचार्यलक्षणमिति ।

आचिनोति च शास्त्रार्थमाचारे स्थापयत्यपि ।
स्वयमाचरते यस्मादाचार्यस्तेन कथ्यते ॥ इति—

पुराणेषु । *अध्यापनलाभेइति । अध्यापनं विनाऽध्ययनासम्भवात् । ननु स्वसंस्कृतस्यैवाध्यापने गुर्वन्तरेणाध्यापनं न स्यादत आह *अध्ययनस्यापीति । *अग्निहोत्रादीनामिति । अग्नये हूयतेऽस्मिन्निति व्युत्पत्तेः। यद्यपि सायमेवाग्नये हूयते प्रातस्तु सूर्याय तथाऽपि उभयकालसाध्यस्य होमस्याग्निदेवत्यत्वमप्यस्ति। *तद्विधीनामपीति । ज्ञानं विना यागासम्भवाज्ज्ञानाक्षेपे तेनैवाध्ययनाक्षेपः स्यादित्यर्थः। *अनुमितीति । समाने विषये शाब्दबोधस्यैवोदयेनानुमितेरनुदयात् । *लिङ्गापेक्षयेति । लिङ्गं सामर्थ्यम् । तदाहुः—

सामर्थ्यं सर्वभावानां लिङ्गमित्यभिधीयते । इति ।

यथा "बर्हिर्देवसदनं दामि"इत्यस्य लवनप्रकाशकतया लवनाङ्गत्वम् । एवंचाध्यापनेनाध्ययनाक्षेपे तदनुवादिका श्रुतिरित्यर्थः । *नित्यानित्येति । अनित्येनाध्यापनेन नित्यस्याध्ययनस्याक्षेपासम्भवात् । *सोधीयीतेति । तथाचोपनीतसंस्कार इति भावः । *नविधौइति । अप्राप्तार्थत्वात् । *विरोधादिति । आचार्यार्थतया श्रुतस्य शिष्यार्थत्वे लक्षणापत्तेः । *विग्रहस्य नित्यत्वेनेति । अनित्यस्य विग्रहस्य नित्येन शब्देन संबन्धे नित्यताहानिरित्यर्थः । शाङ्करभाष्ये तु देवताऽऽकृतेर्नित्यत्वान्न दोष इत्युक्तम् । *नचेति । राजन्यवैश्ययोः सोमयागे फलचमसः श्रुतः । न्यग्रोधमुकुलपिष्टं चम्यते स फलचमसः।अत्र नैमित्तिकस्य निमित्तकाले ऽनुपस्थितत्त्वान्न तत्राभिषवादिसंस्काराः । *नैमित्तिकमिति । नैमित्तिकस्य तत्काले ऽनुपस्थितत्वान्न नित्यसंस्काराणां नैमित्तिकसमानविधानत्वमित्यर्थः।*सर्वापेक्षाचेति। विद्या सर्वाण्याश्रमकर्माण्यपेक्षते च । "तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन"इत्यादिना यज्ञादिश्रवणात्।

उत्पन्ने तु तत्त्वज्ञाने न कर्मणोऽपेक्षेति चशब्दार्थः । *अश्ववदिति । यथाऽश्वो न लाङ्गलाकर्षणे युज्यते रथचर्यायां तु युज्यते एवमाश्रमकर्माण्यपीत्यर्थः । *खादिरेणेति । नित्यस्यापि खादिरयूपस्य वीर्यकामोद्देश्यत्वमपि । ननु कथमेकस्योभयार्थता, अन्यथा "यावतो ऽश्वान्प्रतिगृह्णीयात् तावतश्चतुरो मुष्टीन्निर्वपेद्" इत्यस्य लौकिकाश्वदानपरत्वमसङ्गतं स्यादिति चेन्न। "खादिरो यूपो भवति" "खादिरं वीर्यकामस्य" इति वाक्यरूपवलेनोभयार्थत्वसिद्धेः। एतेन प्रत्यवायपरिहारार्थं फलार्थं चावृत्त्या नित्यस्यानुष्ठानापत्तिरित्यपास्तम्। सकृदनुष्ठानस्यैवोभयार्थत्वात् । "सूक्तवाकेन प्रस्तरं प्रहरति" इत्यत्रापि दर्शपूर्णमासवाक्यैकवाक्यतया क्रत्वर्थत्वे तृतीयाश्रुत्या च करणत्वान्यथाऽनुपपत्त्या फलार्थित्वेन पुरुषार्थत्वम् ॥ २७ ॥

(क० टी०) नन्वेवमन्यत्राव्याप्तिरिति केषाञ्चिदुक्तिखण्डनायाह *अष्टवर्षमिति । उपलभ्यमानश्रुतावनुपलम्भादाह—*पञ्चपादिकेति । *तादृशम्-अष्टवर्षम । स्वसमीपनयनमेवोपनयनमिति ग्रन्थासाङ्गत्यायाह *उपनयनेनेति । नन्विदङ्कुतो लब्धमत आह *श्रवणादिति । *नानेति—कर्मधारयपूर्ववहुव्रीहिः । "स गुरुमेवाभिगच्छेद्" इत्यादेरित्यर्थः । *छान्दोग्येति । तत्र हि उपनिषदि चतुर्थप्रपाठके "सत्यकामो ह" इति चतुर्थखण्डे "स ह हारिद्रुमतं गोतममेत्योवाच ब्रह्मचर्यं भगवति वत्स्याम्युपेयां भगवन्तामिति" इत्युक्तम्। *विधेरिति । उक्तत्वादिति शेषः । *तत्र-उपनयनाध्यापनयोर्मध्ये । ताण्डिब्राह्मणे उक्तत्वादाह *श्रवणादिति । नन्वेवमपि तयोर्हेतुहेतुमद्भावः कुतो ऽत आह *वाजसनेयिनामिति । एतेन शाखान्तरे तदभावः सूचितः । आदिना तदीयेतिकर्तव्यतापरिग्रहः। श्रुतिमाह *अश्रोत्रियाइति । *तत्र–अध्ययनविषये । *उन्नयनादिति। "प्रातितिष्ठन्ति" इतिस्तुत्यर्थवादेन विध्युन्नयनवद् । उत्तरार्धतात्पर्यमाह *अनग्नाविवेति । *अत एव-तस्याफलत्वाभिप्रेत्तृत्वा-

थैव । तदेव विशदयति *निरर्थकेति । निरुक्तस्यापीदमेव तात्पर्यं न तु निरर्थकतद्धारणरूपभार इत्यर्थ इत्याह *स्थाणुरिति । *अन्यत्र-उद्द्योतादौ । प्राग्वदाह *पतञ्जलीति । अदृष्टफलसत्त्वादाह *दृष्टेति । कारणशब्दः फलपरः । *अनेन-निष्कारणइति विशेषणेन । *षडङ्गः-शिक्षाद्यङ्गसहितः । *वेदः-स्वशाखारूपः । तस्य धर्मत्वं च पुरुषयत्नसाध्यतया धर्मत्वेनेष्टाध्ययनज्ञानकर्मत्वेनौपचारिकम् । व्यासो ऽपीति पाठः । *मन्त्रार्थज्ञ इति । वेदार्थज्ञ इति पाठान्तरम् । *तथैव—अर्थविशिष्टम् । अध्ययनमित्यस्य कृत्वेति शेषः । कुर्वन् स्वर्गमिति पाठेन शेषपूरणम् । न्यूनतां निराचष्टे *अत्रेति । व्यासवाक्ये इत्यर्थः । मात्रं कार्त्स्न्ये । एवं तावदन्यथा तस्य तत्त्वमुक्त्वा प्रत्यक्षश्रुतिलभ्यमपीदमित्याह *किञ्चेति । *वक्ष्यमाणयेति । तद्धितप्रकरणे तत्सूत्रव्याख्यानावसरे इत्यर्थः । नन्वस्त्वेवं तथाऽपि नित्यत्वं पाठाध्ययनस्यैव नत्वर्थाध्ययनस्य तद्भावे एव दोषश्रवणादिति कथं विशिष्टस्य नित्यत्वमत आह *दोषेति । 'अश्रोत्रियाः' इत्यादिना प्रागुक्तमित्यर्थः । *तद्धिधीति । "स्वाध्यायो ऽध्येतव्यः" इति विधिबोधितोभयाध्ययनाभावे इत्यर्थः । नन्वेवं भाष्योक्तश्रुतौ "ज्ञेयः"इति व्यर्थमत आह *निष्कारणइति । *सर्वस्येति । कस्य चित्सामग्रीवैकल्यात्कस्य चित् तथा धारणशक्त्यभावादिति भावः । *ज्ञानेति । सम्यगर्थबोधेत्यर्थः । *इत्यर्थकम्—इत्यर्थतात्पर्यकम् । एवं सति प्रागुक्तनिन्दार्थवादविरोधं परिहरति *अविज्ञातमिति । प्रतियोगितयेति शेषः । एवं च अयमेव तस्यार्थो न प्रागुक्तार्थ इति न तद्विरोध इति भावः । *अत एव—अध्ययनमात्रेण सर्वस्य ज्ञानाभावादेव । यदर्थमिदमुक्तं तदाह *तत्रेति । उभयोर्मध्ये इत्यर्थः । प्रागुक्तसिद्धान्तरीत्या तस्य नैव प्राप्तिरित्याह *कर्तृनिष्ठेति । *क्रियायाः-संविधानरूपायाः । ननूक्तवाक्येनाध्यापनस्यैव तत्फलत्वस्य बोधनेन तस्य कर्तृनिष्ठत्वेन तत्त्वमस्तीत्यत आह *उपनयनेति । शीघ्रतरोपस्थितये आह *एतत्सहकृतेति । एतेन "तमध्यापयीत"इतिवन्नाध्ययनस्य तन्मात्रादुपस्थितिरिति कथं तस्य तत्त्वमित्यपास्तम् । तदाह *अन्तरङ्गत्वादिति । स्वनिष्ठत्वादिति भावः । युक्त्या साधितेऽर्थे वचनमप्याह *आपस्तम्बइति । धर्मसूत्रे प्रारम्भे इत्यर्थः । विद्याऽर्थः प्रयोजनं यस्य स वि-

द्यार्थस्तस्यायं श्रुतिविहितः संस्कार उपनयनं नाम । विद्यार्थस्येति वचनान्मूकादेर्न भवति । तथा च शङ्खलिखितौ-'नोन्मत्तमूकान्संस्कुर्याद्'इतीति हरदत्तः । अत एवाह *नगुरोरिति । उपनयनफलमित्यस्यानुषङ्गः । तत्र दृष्टान्तमाह *पचाविति । युक्त्यन्तरमाह *बहिरङ्गत्वादिति । अभ्युपेत्याप्याह *किञ्चेति । *तदिति । अध्यापनेत्यर्थः । द्रव्यलाभाभावमाह *अतिदरिद्रेति । सेवालाभाभावमाह *अशक्तेति । *जातोपनयनेति । येषां चाचार्यकरणविधिप्रयुक्तमध्ययनं तेषामेतन्न स्यात् । उपनीयाध्यापनेनाचार्यकं भावयेदिति सकृदुपनीतस्य न पुनरुपनयनसंस्कारः सम्भवतीति कथमन्यस्मादध्ययनमिति भावः । उक्तवक्ष्यमाणोपपत्तय आह *आचार्येति । *तत्-आचार्यपितृकं सावित्रीमातृकम् । याज्ञवल्क्यमाह *उपनीयेति । *सकल्पम्-ससूत्रम् । साङ्गोपाङ्गोपलक्षणमेतद् । *सरहस्यम्-सोपनिषत्कम् । ब्रह्मशेषत्वात्सर्वविद्यास्थानम् । केवलाध्ययनविधेः पुस्तकावलम्बनेनापि साफल्यादाह *एतत्सहकृतेति । आक्षेपस्यापि नोपयोग इत्याह *किञ्चेति । *अयम्-"तमध्यापयीत"इति । तथैव लाभादाह *स्वसंस्कृतस्येति । तेन नातिप्रसङ्गः । नन्वेवं तस्मिन्मृते तल्लोपापत्तिरत आह *अध्ययनस्येति । आदिना अध्ययनस्यापीत्यपिना अध्यापनसमुच्चयः । सद्नमपीति द्वितीयेन तेनाध्ययनसमुच्चयः । सामान्यत आह *अध्यापनस्येति । पूर्ववैपरीत्येन शङ्कते *नचेति । *सः-"स्वाध्यायोऽध्येतव्यः" इति । प्रतिबन्दीमाह *अग्निहोत्रेति । अध्ययनाक्षेप उभयत्र तुल्य इत्याह *सममिति । नन्वेवं तदङ्गीकारे ऽपि तत्र तथा स्याद्वेवात आह *अध्ययनेति । *श्रुत्या-विधिना । तेषामेवाध्ययने उक्तरीत्याऽधिकारादाह *त्रैवर्णिकेति । *अधिकार इति । अग्निहोत्रादिष्वित्यर्थः । ननु तदङ्गीकारे ऽपि तद्वत्तथाऽपि कुतो नेति कुतो नियमसिद्धिरत आह *अनुमितीति । समाने विषये इत्यर्थः । आदिना वाक्यादि । आनर्थक्यप्रतिहतत्वाभावे इत्यर्थः । *शब्दोपस्थितेति । शब्दोपस्थितं यद् लिङ्गं तेन अनुमितार्थेत्यर्थः । अर्थस्य विशेषणद्वयम् । *वेदे-"स्वाध्यायो ऽध्येतव्यः" इत्यत्र । मीमांसकाद्युक्तिं खण्डयति *यत्त्विति । अनिरुक्तिमेवादावभ्युपेत्य विशदयति *न्याय्येति । तत्र बीजं तादृशानित्यत्वाभावादाह *आकाशस्येति । वस्तुतस्तदेव नेत्याह *उक्तेति । स्वसंस्कृतोद्देशेनेत्याद्युक्तरीत्येत्यर्थः । तदेकदे-

शिमतं खण्डयति *एतेनेति । अस्यार्थमाह *नविधाविति । *परः–लक्ष्यः । ननु "सोमेन यजेत"इत्यादौ तत्रापि तदङ्गीकारादाह *दरिद्रेति । आदिना–कृपणादि । तद्दोषस्योदाहरणान्तरं तदुक्तमेव खण्डयति *एतेनेति । सगुणोपासकमतमिदम् । एतेनेत्यस्योक्तमेव सनिदर्शनमर्थमाह *घटेति । *नित्येति । खशब्दयोः, परमाणुद्व्यणुकादेश्चेत्यर्थः । नन्वेवमपि वाच्यवाचकभावो नात आह *स्वर्गेति । नित्यवैदिकेत्यादिः । सम्बन्धान्तरे ऽपि दोषमाह *अनित्यस्येति । विग्रहवत्त्वेनेति भावः । एतदुभयदोषान्यथापरिहारे तु तत्रापि न दोष इत्याह *प्रवाहेति । अद्वैतिमतेनेदम् । नैयायिकादिमतेनाह *जातीति । *एतेन–उक्तद्विविधान्यतरनित्यत्वाङ्गीकारेण । *अत्र सम्बन्धे–विग्रहवत्यनित्येऽर्थे शब्दसम्बन्धे । तद्दोषावश्यकत्वाय शङ्कते *नचेति । *विहितेति । आपस्तम्बश्रौतसूत्रे सोमपञ्चके चतुर्थप्रश्ने "ब्रह्मन्यज"इति द्वितीये संप्रेष्यतीति चतुर्विंशतितमे खण्डे "यदि राजन्यं वैश्यं वा याजयेत्स यदि सोमं बिभक्षिषेन्न्यग्रोधस्तिभिनीराहृत्य संपिष्य दधन्युन्मृज्य चमसेषु हूयमानेषु अन्तः परिध्यङ्गारं निर्वर्त्य एतस्य चमसस्य दर्भतरुणेनोपहत्य"अहं त्वदस्मि मदसि त्वम्"इत्यङ्गारे हुत्वा तमस्मै भक्षं प्रयच्छेद्"इत्युक्तम् । स्तिभिन्यः फलानि । "तद्यदेनं सोमं क्रीणीयात्तदेतानि फलानि क्रीणीयाद्" इति बह्वृचश्रुतौ क्रयकाल आम्नानादाह *अभिषवेति । *संस्कारा इति । "सोममभिषुणोति"इत्यादिना विहिता इत्यर्थः । *मम तु–तस्य दोषत्वाङ्गीकर्तुः । नित्यत्वगमकाभावादाह *निमित्तेति । अत एवाह *नित्यवदिति । *निमित्तेति । राजन्यवैश्यरूपेत्यर्थः । अत एवाह *अनित्येनेति । नवेवं तत्रैव सोमाभावात् तस्यापि न नित्यत्वमत आह *राजन्येति । *अन्यत्र तु–ऋत्विक्चमसेषु तु । *सः–सोमः । *तावताऽपि–तदभावात्तत्र तदापत्तिसम्भावनयाऽपि । ननु तद्वारणान्यथाऽनुपपत्तिरेव तद्बीजमत आह *किञ्चेति । पूर्वपक्षत्वनिरासायाह *सिद्धान्तेति । उक्तपूर्वपक्षे जैमिनीयमित्यर्थः । अत एवाह *फलेति । विशेषमाह *यत इति । तात्पर्यमाह *अत इति । उपसंहरति *अत इति । उक्तरीत्या निवारणादित्यर्थः । *इदम्–फलचमसरूपम् । एतेन तथा वदन्तो ऽन्येऽपि परास्ताः । तदाह *इति दिगिति । ननु तर्हि अयं प्रवादः किं निर्मूल एव, नेत्याह *सर्वा-

पेक्षा चेति । ब्रह्मविद्यया स्वार्थसिद्धौ कर्मणामनपेक्षणेऽपि स्वोत्पत्तौ सर्वेषामाश्रमकर्मणामपेक्षाऽस्त्येव ? । कुतः । यज्ञादिश्रुतेः । "तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसाऽनाशकेन" इत्येवं रूपायाः सर्वेषां कर्मणां ज्ञानसाधनत्वबोधिकायाः श्रुतेः सत्त्वात् । अश्वस्य लाङ्गलादावनपेक्षायामपि रथादौ यथाऽपेक्षा तद्वत् । यज्ञादीनां ज्ञानसंयोगस्यापूर्वत्वाद्विधिरत्र कल्प्यः । 'ब्रह्मानुभवकामो यज्ञादि कुर्याद्' इति सूत्रार्थ इत्येके । यथाऽश्वः श्रमाभावसम्पादनद्वारा ग्रामान्तरप्राप्तिसाधनमित्यन्ये । परेतु विद्यायाः स्वातन्त्र्याद् बाह्ययज्ञाद्यनपेक्षा आन्तरयज्ञाद्यपेक्षया च सर्वापेक्षा । 'आत्मन्यग्नीन् समारोप्य ब्राह्मणः प्रव्रजेद् गृहाद्' इति स्मृत्याऽऽत्मनि तत्समारोपविधानात् । तत्फलं च स्वदेहस्थे ऽग्नौ तैस्तैरान्तरैरेव साधनैरात्मत्वेन सर्वदेवतायागः ॥ यथा "उषा वा अश्वस्य मेध्यस्य शिरः" इत्यश्वमेधोपासने संवत्सरे समारोपिताश्वोऽङ्गतयाऽपेक्ष्यते तथैव स्वशरीरब्रह्मप्रणवादौ समारोपितोऽग्न्युपवातमन्त्रादिर्यज्ञाङ्गतयाऽपेक्ष्यते, बाह्याग्न्यादि नापेक्ष्यत इत्यर्थ इत्याहुः । कर्मणा सहेति शेषः । संयोगेनेत्यस्य व्याख्या *विधिनेति । विरोध इतीतिपाठः । *इतिर्भाष्यसमाप्तौ । तद्व्याख्यातृग्रन्थमाह *काम्यत्वेइति । एकेन विधिनेत्यस्य फलमाह *संयोगेति । अस्यार्थमाह *तुल्येति । अनेन बाध्यबाधकभावादिनिरासः । पुरुषार्थत्वस्य वक्ष्यमाणत्वादाह *क्रत्वर्थेति । विशेषमाह *खादिरेति । *नच—नहि । *प्रकृते—आध्यापनेनाध्ययनाक्षेपे । फलत्वेनोक्तार्थे संमतिमाह *तदुक्तमिति । यत्तु एकस्य कर्मणः उभयत्वे अनेकफलसम्बन्धे उभयसम्बन्धबोधकं यद्वाक्यं तस्य पृथक्त्वं भेदः स हेतुः । ततश्च ज्योतिष्टोमादिकर्मणां स्वर्गादिफलकानामपि "तमेतम्" इतिवचनाज् ज्ञानार्थत्वमपीति सूत्रार्थ इति, तन्नेति सूचयन्नाह *एकस्येति । विनिगमनाविरहादाह *नित्येति । "खादिरं वीर्यकामस्य" इतीतीति पाठः ॥ २७ ॥

लिङस्तु विध्यादयोऽर्थाः, लोटश्च । "विधिनिमन्त्र-

---

१ विरोध इत्यनन्तरं मूले इतिरेतत्कलानुरोधेन प्रक्षिप्तः ।

णामन्त्रणाधीष्टसंप्रश्नप्रार्थनेषु लिङ्", "लोट् च"इति शास्त्रात्।

तत्र विधिः प्रेरणा । यथा निकृष्टस्य भृत्यादेः स्वामिना स्वाभिलषिते प्रेरणम्।इयमेवाज्ञा। अप्रवृत्तप्रयोज्यस्य तदभिलषिताज्ञातोपायप्रवर्तनोपदेशः । यथा "स्वर्गकामो यजेत"इत्यादि। यथा वा "अनेन पथा मा याहि"–इत्याप्तवचः । सोऽपि विधिरेव। निमन्त्रणम् नियोगकरणम्—आवश्यके श्राद्धभोजनादौ स्वाभिलषिते प्रवर्तनम् । आमन्त्रणं स्वाभिलषिते कामचारेण प्रवर्त्यप्रवर्त्तनम् । कामचारश्च प्रवर्त्यस्यैव। एषैव कामचारानुज्ञा । प्रवृत्तस्य प्रयोज्यस्य निवृत्तिप्रतिबन्धेन तद्धिते प्रवर्त्तिकोक्तिरनुज्ञा–'आरब्धं कुरु'इत्येवंरूपा । 'तथा कुरुष्व यथा हितम्' इत्युक्तिरप्यनुज्ञैव । एतत्सर्वोपलक्षणमामन्त्रणम्। अधीष्टः सत्कारपूर्वको व्यापारः । 'यथा माणवकमध्यापय'इति । एषैवाभ्यर्थना । प्रार्थना तु स्वाभिलषितवस्तुदानादिप्रवर्तिकोक्तिः । सर्वानुस्यूतं प्रवर्तनासामान्यं विध्यर्थः ।तदतिरिक्तांशस्य मानान्तरलभ्यत्वात्।सूत्रे सप्रार्थनानां चतुर्णां ग्रहणं प्रपञ्चार्थमित्यग्रे निरूपयिष्यामः ।

"प्रैषातिसर्ग–"इतिसूत्रेण प्रैषेऽपि लिङादयः । प्रैषो ज्ञातविषयप्रवर्तना ।

तत्र प्रवर्तना प्रवृत्त्यनुकूलो व्यापारः प्रवर्तकनिष्ठो लिङादिघटितशब्दप्रयोगरूपः । प्रवर्तकत्वं च स्वातन्त्र्ये सति लिङाद्युच्चारयितृत्वम् । राजप्रे-

रितपदातेर्लिङाद्युच्चारयितृत्वेऽपि प्रवर्तकत्वव्यवहार-वारणाय स्वातन्त्र्ये सतीति । 'पदातिप्रेरितोऽहं न कुर्वे किन्तु राजप्रेरितः' इति व्यवहारात् । पिशुन-प्रेरितराज्ञ्यपि स्वातन्त्र्यमस्त्येव ।

वेदे प्रवर्तना लिङ्घटितत्वरूपा, प्रवर्तकत्वं च शब्दनिष्ठमेव ।

वक्ष्यमाणस्वरूपासोक्तया च तया प्रतिबन्धकाभा-वविशिष्टया स्वे विषये इष्टसाधनत्वाद्याक्षेपः, ततः प्रवृत्तिः ।

यद्यपि जीवन्मुक्तस्येतरं प्रति तत्प्रार्थनया ब्रह्मो-पदेशे प्रवृत्तौ नेष्टसाधनताज्ञानं प्रयोजकमिति व्य-भिचारान्न तदाक्षेपकत्वसंभवस्तथाऽपि "सर्वे इमे स्व-भूत्यर्थं प्रवर्तन्ते" इति "हेतुमति च"इतिसूत्रभाष्योक्त्या तदतिरिक्तप्रवृत्तौ तत्प्रयोज्यत्वनियमेन तदाक्षेपः सु-लभः। 'आसोक्त्या'इत्युक्तेः शत्रुप्रयुक्ताद्'विषं भुङ्क्ष्व' इतिवाक्यान्न तदाक्षेपः, नापि प्रवृत्तिः। 'विषं भुङ्क्ष्व मा चास्य गृहे भुक्थाः' इत्याप्तोच्चारितात्तद्वारणाय प्रतिबन्धकाभावविशिष्टयेति । तत्रानिष्टसाधनत्वनि-श्चयप्रयुक्तद्वेषस्य प्रतिबन्धकस्य सत्त्वान्न दोषः । तद्-गृहभोजनेऽत्यन्तानिष्टसाधनत्वबोधने एव तत्तात्पर्यात् । क्रुद्धेन सर्प्येण चोक्ताद् 'मृदं भुङ्क्ष्व' 'पायसं भुङ्क्ष्व'इति वाक्याद्बोधो भवत्येव । प्रवृत्तिस्तु न, दोषविशिष्टोक्तत्वेन तदाक्षेपकत्वाभावात् । दोषराहि-तस्यैवाप्तत्वात् ।

आप्तत्वं च भ्रमादिदोषराहित्ये सति तत्ताक्षि-

याविषये स्वेष्टप्रतिबन्धानिष्टोत्पत्त्युभयानुकूलयत्ना-भाववत्त्वम् । अत एव वने ऽपहृतसर्वस्वानामपि दस्यूनां मार्गोपदेशे आप्तत्वं भवत्येव । आप्तशब्दवत्त्वेनाप्तानामनुगमः ।

तदाक्षेपश्च क्वचित्सामान्यतः । बहुवित्तव्ययायाससाध्ये तु विशिष्यैव । आक्षेपश्च पचेत्यादिशब्दोपस्थितभाविपाकं पाकत्वेन पक्षीकृत्योक्तहेतुना बोध्यः । व्याप्तिग्रहश्च यागादिविषये उपदेशात् । प्रथमोपदेष्टुस्तु योगतस्तज्ज्ञानम् ॥ २८ ॥

(कुं० टी०) *अधीष्टइति । भाष्ये तु अधीष्टमिति पाठः । अध्येषणपर्याये अधीष्टशब्दे नपुंसके भावे क्तस्यैव न्याय्यत्वात् । *सर्वानुस्यूतमिति । सकलनिष्ठं प्रवर्तनात्वमेव वाच्यम्, निकृष्टत्वादि प्रकरणलभ्यमित्यर्थः । *प्रपञ्चार्थमिति । प्रवर्तनाभेदबोधनार्थमित्यर्थः । *प्रयोगरूपइति । लोके लिङादिप्रयोगद्वारा पुरुषः प्रवर्तकः, वेदे तु लिङादिरेव–लिङादिप्रयोग एव प्रवर्तकः । इयमेव शाब्दी भावनेति व्यवह्रियते । आर्थी भावना तु पुरुषप्रवृत्तिरूपा । *तदतिरिक्तेति । जीवन्मुक्तातिरिक्तेत्यर्थः । *तदाक्षेप इति । जीवन्मुक्तस्य करुणैव प्रवृत्तौ हेतुः । *नतदाक्षेपः–नेष्टसाधनत्वाक्षेपः । *तद्वारणाय–प्रवृत्तिवारणाय । विषंभुङ्क्ष्वेति । अत्र चकार एकवाक्यतासूचकः । नचाख्यातवाच्याक्रियायाः साक्षादन्वयः सम्भवति । एवं च विषभक्षणादप्येतद्गृहभोजनमनिष्टहेतुरतः सर्वथा माऽस्य गृहे भुक्था इति वाक्यार्थः । स्यादेतत् । इष्टसाधनत्वस्यैव विध्यर्थत्वे अग्निहोत्रादिचोदनाऽपि पुरुषप्रवर्तनात्मिका तदनुष्ठाने पुरुषार्थसि-

द्धिमेवावगमयेत् । तावतैवच विधेरुपक्षीणत्वात् । अकरणस्य तु प्रत्यवायहेतुतां कथं वक्ति । नचार्थवादवाक्यबोधिताकरणजन्य-प्रत्यवायपरिहारार्थतासम्भवो ऽस्ति । अर्थवादवाक्यानामग्निहोत्रादावभावात् । नच "विहितस्याननुष्ठानान्नरः पतनमृच्छति" इति स्मृतिर्मूलम् । अभावरूपस्य विहिताकरणस्य कार्यान्तरजनकत्वासम्भवात् । नचैवं भोजनाभावरूपलङ्घनेन कथं ज्वरशान्तिर्जन्यत इति वाच्यम् । यतस्तत्रापि न लङ्घनाज्ज्वरशान्तिः किन्तु ज्वरनाशप्रतिबन्धके भोजनाभावे सति जठरानलपरिपाकजनिताद्धातुसाम्यादिति चेदत्रोच्यते । अग्निहोत्रादिविषयविकारात्फलासिद्धिरूपप्रत्यवायाभिप्रायेणेति न दोषः । *अपहृतेति । अपहृतं सर्वस्वं यैः ॥ २८ ॥

(कं०टी०) अथ लिङाद्यर्थमाह *लिङस्त्विति । *तत्र–तेषां मध्ये । *प्रेरणा–उक्तरूपा । तस्याः सामान्यत्वाद्विशेषमाह *यथेति । *इयम्–प्रेरणा । उपदेशमाह *अप्रवृत्तेति । अयं वैदिक एवेति भ्रमनिरासायाह *यथावेति । अस्यान्तर्भावमाह *सोऽपीति । उपदेशोऽपीत्यर्थः । अभिलाषभेदेऽपि निकृष्टप्रेरणत्वसाम्यादिति भावः । निमन्त्रिते प्रत्याख्यातुरधर्मादाह *आवश्यकेइति । अन्वये सन्देहादाह *कामेति । *एषैव च–तादृशप्रवर्तनैव च । केवलानुज्ञायामाह *प्रवृत्तस्येति । अनुज्ञाऽन्तरमाह *तथाकुरुष्वेति । अस्यान्तर्भावमाह *एतदिति एकदेशसाम्यादिति भावः । अधीष्टमिति पाठः । *व्यापारः–प्रेरणारूपः । अत एवाह *एषैवेति । तुर्वैलक्षण्ये । प्रकृतानुपयोगात्संप्रश्नत्यागः । नन्वेवं नानाऽर्थतापत्तिरत आह *सर्वेति । हेतुगर्भविशेषणमिदम् । नन्वेवं कथं भेदधीरत आह *तदतिरिक्तेति । *मानान्तरेति । पदान्तरसमभिव्याहारादीत्यर्थः । कौमुदीभूषणादिग्रन्थार्थं विशदयन्नेव सर्वस्यानर्थक्यं परिहरति *सूत्रेइति । "विधि–" इति सूत्रे इत्यर्थः । चतुर्णामित्येवोक्ते विधीत्यस्यैव त्यागः स्यान्न प्रार्थनायाः तेषामव्यवहितपाठात्, तन्न न, प्रवर्तनाबोधनाय तस्यावश्यकत्वादत आह *सप्रार्थनानामिति । विधिभिन्नानामित्यर्थः ।

तथा च "विधिसम्प्रश्नयोर्लिङ्" इत्येव वाच्यमित्यर्थः । सप्रार्थनान्तानामिति त्वपाठो ऽत एव । संप्रश्नश्च सम्प्रधारणं विचारः–'तद्वा कर्त्तव्यमिदं वा" इत्येवंरूपः । *अग्रे–अनुपदमेव विध्यर्थनिरूपणावसरे । अतिसर्गस्यामन्त्रणरूपत्वादाह *प्रैषेऽपीति । अपिना प्राप्तकालपरिग्रहः । लिङादय इत्यादिना कृत्यादयः । तत्स्वरूपमाह *ज्ञातेति । अज्ञातेत्यपाठः । ननु का प्रवर्तना या लिङर्थो ऽत आह *तत्रेति । लिङादिविषये इत्यर्थः । *प्रवृत्तेति–तत्रेत्यादिः । ननु तत्र तत्त्वमिष्टमेवात आह *पदातीति । एवं सत्यव्याप्तिर्नेत्याह *पिशुनेति । तत्रापि तदिच्छायामेव प्रवृत्तिर्नान्यथेति भावः । नन्विदमुभयं न वेदे सम्भवतीत्यत आह *वेदेइति । ननु क्वोपयोगः प्रवर्तनायाः, नच प्रवृत्तौ, विधिसहस्रेण बोधितेऽपि इष्टसाधनताज्ञानं विना प्रवृत्त्यदर्शनात् । एवं च तस्यास्तत्त्वं निष्फलमत आह *वक्ष्यमाणेति । इदमाप्तविशेषणम् । तस्यास्तूक्तत्वात् । यद्यपि तत्स्वरूपमप्यधस्तादुक्तं तथाऽपि तन्मात्रेष्टमित्येवमुक्तम । इदमपि लौकिकविषयम्, वेदे तु तत्त्वं निःसन्दिग्धमेवेति भावः । *तया–लिङर्थभूतप्रवर्तनया । आदिना कृतिसाध्यत्वम् : इतर एव तत्पदार्थः । *तदतिरिक्तेति । जीवन्मुक्तान्येत्यर्थः । तथा च तदन्यविषय एव स नियम इति भावः । *तत्र–तस्मिन्स्थले । नन्वेवं किमर्थं तत्प्रयोगो ऽत आह *तदिति । वक्ष्यमाणस्वरूपेतिविशेषणफलमाह *क्रुद्धेनेति । यथासंख्यमन्वयः ।अत एव चगुनः पाठो न वागुनः । ननु तथोक्तावपि तस्य यथार्थवक्तृत्वात् तत्त्वमेव अत आह *दोषेति । नन्वेवमव्याप्तिरत आह *आप्तत्वञ्चेति । आदिना प्रमादादयः प्रागुक्ताः । *अत एव-तत्तत्क्रियाविषये इति विशेषणादेव । नन्वेवमननुगमापत्तिरत आह *आप्तशब्देति । विशेषमाह *तदाक्षेपश्चेति । इष्टसाधनत्वादीत्यर्थः । *क्वचिदिति । गुर्वादिप्रवर्तनया प्रवृत्तिस्थले इत्यर्थः । 'किञ्चिदिष्टं ज्ञात्वा मां प्रवर्तयति' इति ज्ञात्वैव तत्र प्रवृत्तेरिति भावः । *सामान्यतः–इष्टत्वेन । *विशिष्यैव–स्वर्गत्वादिनैव । तथा ज्ञानं विना तत्राप्रवृत्तेः । नन्वाक्षेपस्यानुमानत्वेन कथमत्र तदुपपत्तिरत आह *आक्षेपश्चेति । *पचेति । प्रवर्तकोच्चारितेत्यादिः । तस्यापीदानीमसत्त्वादाह *भावीति । उपस्थितत्वात्सम्भवतीतिन्यायादाह *पाकत्वेनेति । *उक्तेति । प्रवर्तनाविषयेत्यर्थः । नन्वत्रान्यत्र व्याप्तिग्रहसम्भवे ऽपि

यागादौ न सम्भव इति कथं तत्र तदाक्षेपोऽत आह *व्याप्तीति । शाब्दस्तत्र स इति भावः । नन्वेवमन्धपरम्परापत्तिरत आह *प्रथमेति । *तज्ज्ञानम्—व्याप्तिग्रहः ॥ २८ ॥

नच योगिसत्त्वे न मानम् । श्रुतेर्मानत्वात् ।

तदुक्तं हरिणा—

ज्ञानमस्मद्विशिष्टानां सर्वं सर्वेन्द्रियं विदुः ।
अभ्यासान्मणिरूपादिविशेषेष्विव तद्विदाम्॥इति।

अस्मद्विशिष्टानामीश्वरस्य योगसिद्धानां पतञ्जल्यादीनां च । ईश्वरसत्त्वेच त एव मुनयः प्रमाणम् ।

तत्र तेषां ज्ञानं सर्वं सर्वेन्द्रियसाध्यम् । "घ्राणतः शब्दं शृण्वन्ति पृष्ठतो रूपाणि पश्यन्ति" इत्यादिश्रुतेः । यथा रूपपरीक्षकाणामभ्यासातिशयान्मणिरूपातिशयप्रकाशस्तद्वद् योगाभ्यासबलाद् योगिनाम् । ईश्वरस्य स्वत एवेति नान्धपरंपरेति तदर्थः । शब्दं विनाऽपि स्वीयप्रवृत्तिस्थले स्मृतपाकशब्दादुपस्थितभाविपाके तद्ग्रहः । 'यस्य जातस्य पचिव्यवहारविषयता स इष्टसाधनम्' इत्याद्याकारस्तद्ग्रहः । एडमूकादेरपि जन्मान्तरानुभूतशब्दस्मरणं तन्मूलकं स्वीयमुच्चारणं च कल्प्यम् । बालकस्याद्यस्तनपानप्रवृत्तौ तज्ज्ञाननिर्वाहाय तत्राप्यस्यावश्यकत्वात् । "अहरहः" इत्यादिसमभिव्याहृतनित्यनैमित्तिकविध्योरवश्यानुष्ठेयत्वमपि प्रेरणया बोध्यते । तेन तदभावे प्रत्यवायसिद्धिः । "विश्वजिता यजेत" इत्यादौ स्वर्गातिरिक्तस्य सर्वेष्टस्याभावात्प्रवर्तनया स्वर्गरूपेष्टसाधनत्वाक्षेपः ।

प्रेरणाच प्रवर्तकनिष्ठप्रवृत्त्यनुकूलो व्यापारः । तत्र

लिङादिसमभिव्याहारे व्यापारान्तरस्याननुभवाल्लिङाद्यन्तशब्दरूप एव स इत्युक्तम् । तद्वृत्ति प्रेरणात्वं चाखण्डोपाधिः । तेन रूपेण तस्य लिङ्वाच्यता । शब्दरूपत्वाच्च सा शाब्दी भावनेत्युच्यते । शब्दनिष्ठेति व्यवहारो ऽपि प्रेरणात्वेन तस्यास्तद्वृत्तित्वेन । लोके पुरुषनिष्ठत्वं च तादृशशब्दप्रयोक्तृतयाऽवच्छेदकत्वेन । लिङ्गसङ्ख्याद्यनन्वयित्वाद्व्यापारपदव्यवहार्याऽपि सा । प्रेरणात्वेन सविषया चेति बोध्यम् ।

यत्त्विष्टसाधनत्वमेव प्रवर्तना, तज्ज्ञानस्य प्रवृत्तिहेतुत्वात् । इष्टं च क्वचित्साक्षात् क्वचित् परम्परया । 'भवत्प्रेरणयाऽहमध्यापयामि न किञ्चिन्ममेष्टम्' इति व्यवहारस्तु 'न मे साक्षात्किञ्चिदिष्टम्' इत्येवंपरः । इच्छाविषयत्वोपलक्षिततत्तत्फलसाधनत्वेन ज्ञानं प्रवर्तकम् । तेनैव च रूपेण विधेः शक्तिः । बलवदनिष्टाननुबन्धित्वज्ञानं तु न प्रवर्तकं बहुतरदुःखस्यापि कुतश्चिदल्पत्वेनानुगतबलवत्त्वस्य दुर्वचत्वात् । मधुविषसंपृक्तान्नभोजनादौ प्रवृत्तिस्तु न । तत्तद्विषयकबलवद्द्वेषस्य स्वातन्त्र्येण प्रतिबन्धकत्वेनादोषात् ।

युक्तं चैतत् । सत्यपि बलवदनिष्टजनकत्वज्ञाने तत्र द्वेषाभावदशायामास्तिककामुकस्य रागान्धस्य परदारगमनादौ प्रवृत्तेः । द्वेषे सत्यप्रवृत्तेश्च । क्वचित्तु तज्जन्यफले उत्कटेच्छाविरहे तज्जन्यदुःखे द्वेषे द्वेषविषयसाधनताज्ञानादुपाये द्वेषे उपायेच्छाभावादप्रवृत्तिः । क्वचित्फलद्वेष एव तथा । अत्र तज्ज-

न्यसुख उत्कटेच्छोत्तेजिका । तेन यत्रैव सुखापेक्षया-ऽनुत्कटानि दुःखानि यत्र वा क्रियाजन्यबहुसुखापेक्षया उत्कटदुःखान्यल्पानि तत्रापि तज्जन्यसुखे उत्कटरागात्प्रवृत्तिः । अत एवान्तरालिकश्रमे बलवद्द्वेषवान् ज्योतिष्टोमादौ न प्रवर्तते । अन्यस्तु प्रवर्तत एव ।

एतेन कृतिसाध्यताज्ञानं प्रवर्तकम् । कृतित्वं च निवृत्तिजीवनयोनियत्नव्यावृत्तो यत्नत्वव्याप्यो जातिविशेष इत्यपास्तम् । कृत्यसाध्ये प्रवृत्त्यभावस्य तत इष्टाभावेन वृथाश्रमजनकतया द्वेषादुपपत्तेः । चिकीर्षाया एव कृतिं प्रति कारणत्वं तां च प्रति तत्करणमित्यदोषाच्च ॥ २९ ॥

(कुं० टी०) *अस्मदिति । पञ्चम्यन्तम् । अस्मदपेक्षया विशिष्टानाम् । *सर्वज्ञानम्—सर्वेन्द्रियजन्यम् । ननु 'इदं मादिष्टसाधनम्'इति ज्ञानं न प्रवर्तकं भाविवस्तुस्थले तदसम्भवादित्याशङ्क्याह *यस्यजातस्येति । सामान्यलक्षणानङ्गीकारेणेत्थमुक्तम । एडो बधिरः । *प्रत्यवायसिद्धिरिति । अत एव "यावज्जीवं दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत" इत्यत्रापि प्रत्यवायाभाव एव फलम् । *स्वर्गातिरिक्तस्येति । विधिबलात्स्वर्ग एव फलं कल्प्यते इत्यर्थः । इष्टसाधने प्रवृत्त्या सर्वेष्टस्य स्वर्गस्य फलत्वादिति भावः । ननु भट्टमते अभिधारूपा शाब्दी भावना लिङादिनिष्ठा ऽस्तु स्वमते तु कथमयं व्यवहार इत्यत आह *व्यवहारोऽपीति । प्रवर्तकतारूपप्रेरणायाः शब्दनिष्ठत्वादित्यर्थः । *अवच्छेदकतयेति । चैत्रादि-

शरीरावच्छेदेन तत्प्रयोगाद् भट्टमते पराधीनप्रवृत्तौ प्रवर्तनाज्ञानं हेतुः । अत एव राजाज्ञया पितुः शिरश्छेदादौ प्रवर्तते ।

अत्र तार्किकाः—अत्रापि स्वेष्टसाधनताज्ञानमेव प्रवर्तकम् । 'नहि प्रयोजनमनुद्दिश्य' इति न्यायादिति वदन्ति । तान्निराकर्तुमाह *यस्त्विति । *इच्छाविषयत्वेति । इच्छाविषयो यत्फलं तत्साधनत्वेनेत्यर्थः । *विधेः—लिङादेः । मधुविषसंपृक्तान्नभोजनादौ प्रवृत्त्यदर्शनाद्बलवदनिष्टाननुबन्धीष्टसाधनत्वे सति कृतिसाध्यत्वं विध्यर्थः । साध्यत्वसाधनत्वयोश्च न विरोधः कालभेदेन तयोः सम्भवादित्याशङ्क्याह *नप्रवर्तकमिति । *बलवद्द्वेषेति । तेन पाकादावान्तरालिकश्रमसत्त्वे ऽपि प्रवृत्तिः । *आस्तिकेति । उत्कटरागेण नरकजनकत्वज्ञानातिरोधानात् । प्रभाकरमतमाह *कृतिसाध्यताज्ञानमिति ।

अयम्भावः—प्रवृत्तिं प्रति चिकीर्षैव कारणम् । चिकीर्षा च कृतिसाध्यत्वप्रकारिका इच्छा । सा चेच्छा कृतिसाध्यताज्ञानादिति कृतिसाध्यताज्ञानमेव प्रवर्तकम् । अत एव वृष्ट्यादौ न प्रवृत्तिः । इष्टसाधनताज्ञानं तु न प्रवर्तकम्, कृत्यसाध्ये ऽपि प्रवृत्त्यापत्तेः । नचैवं चैत्यवन्दनादावपि प्रवृत्त्यापत्तिरिति वाच्यम् । इष्टसाधनत्वादिज्ञानसमानकालिकस्यैव कृतिसाध्यत्वज्ञानस्य प्रवर्तकत्वात् । अत एव बलवदनिष्टानुबन्धित्वग्रहदशायामपि न प्रवृत्तिः । नन्वेवमिष्टसाधनत्वसमानाधिकरणकृतिसाध्यत्वज्ञानमेव प्रवर्तकमस्त्विति चेन्न । साध्यत्वसाधनत्वयोर्विरोधात् । साध्यत्वे हि असिद्धविषयत्वम्, साधनत्वे च सिद्धविषयत्वमिति । *व्यावृत्त इति । तेन न तद्विषये प्रवृत्तिः । *यत्नत्वव्याप्य इति । प्रवृत्तित्वरूप इत्यर्थः । तेन जीवनयोनियत्नसाध्यप्राणपञ्चकसंचारे न प्रवृत्तिः । *कृत्यसाध्यप्रवृत्त्यभावस्येति । द्वेषादुपपत्ते-

रित्यत्रान्वयः । द्वेषस्य प्रतिबन्धकत्वान्न प्रवृत्तिरिति भावः । *चिकीर्षाया एवेति । कृतिसाध्यताज्ञानं विना चिकीर्षाऽनुदयात् तदभावे च कृतेरनुदयात् कृतिसाध्यताज्ञानं न हेतुरन्यथासिद्धत्वादित्यर्थः ॥ २९ ॥

(कृ० टी०) मूले एवाशङ्कते *नचेति । श्रुतिमभियुक्तोक्त्या दर्शयति *तदुक्तमिति । *विशिष्टानामित्यस्य पदस्य व्याख्या *ईश्वरेति । अन्यथासिद्धनिरासार्थमाह *योगेति । नन्वीश्वरसत्त्व एव न मानमत आह *ईश्वरेति । *त एव–तादृशपतञ्जल्यादय एव । अथ वाक्यार्थमाह *तत्रेति । तयोर्मध्ये इत्यर्थः । *तेषाम्–पतञ्जल्यादीनाम् । *सर्वम्–सर्वप्रकारम् । सर्वेन्द्रियमिति बहुव्रीहिरित्याह *सर्वेन्द्रियेति । उत्तरार्धार्थमाह *यथेति । तद्विदामित्यस्यार्थः—*रूपेति । योग्यतया लक्ष्यार्थमाह *सातिशयेति । विशेषपदार्थमाह *अतिशयेति । विषयसप्तमी । 'अभ्यासाद्'इत्यस्य मध्यमणिन्यायेन पूर्वत्राप्यन्वयादाह *योगेति । ननु स्वत एव प्रवृत्तौ नोक्तरीतिसम्भवोऽत आह *शब्दमिति । प्रवर्तकशब्दमित्यर्थः । अत्र शब्दाभावात्तत्स्वरूपमाह *यस्येति । नन्विदं प्रकारद्वयं मूकबधिरादौ न सम्भवतीति तत्र कथमत आह *एडमूकेति । अणुदित्सूत्रभाष्याविरोधायाह *तन्मूलकमिति । *स्वीयम्—स्वमात्रश्रव्यमान्तरम् । न केवलमत्रैवेदमित्याह *बालकस्येति । द्वितीयादावाद्यतः सम्भवादाह *आद्येति । *तदिति । इष्टसाधनत्वेत्यर्थः । अन्यथा इष्टसाधनशक्तावपि विश्वजिदादौ स्वर्गरूपेष्टकल्पनम्, सन्ध्यावन्दनादौ चाकरणे प्रत्यवायकल्पनमित्यत्र तवापि नियामकं न स्यात् । तत्र हि परवेदेनात्यासेनेष्टसाधनत्वोक्तौ वक्ष्यमाणरीत्या तत्कल्पनम् । नित्यादौ च तदनुपपत्त्यैतदकरणे प्रत्यवायकल्पनमिति । ननु काम्यस्थले तथाऽस्तु, नित्यनैमित्तिकस्थले तु इष्टस्यैवाभावात्तत्र कथं प्रवृत्तिरत आह *अहरहरिति । आदिना यावज्जीवादि । अपिना काचित्केष्टसाधनत्वसमुच्चयः । तच्चोक्तं प्राक् । *सिद्धिरिति । तथा च तदभावरूपेष्टमादाय तत्र प्रवृत्तिरिति भावः । नन्वेवमपि वि-

स्वर्जित्यप्रवृत्त्यापत्तिः, तस्य बहुवित्तव्ययायाससाध्यत्वेन विशिष्यै-
व तदाक्षेपापेक्षा। साच तद्बोधकपदाभावाद् दुर्लभा। सामान्यत-
स्तदाक्षेपस्तु न तत्र प्रवर्त्तकः । तथात्वे ऽतिप्रसङ्गो ऽपीत्यत आ-
ह *विश्वेति । "स स्वर्गः स्यात्सर्वान् प्रत्यविशिष्टत्वाद्"इति
जैमिनीयन्यायेनाह *सर्वेष्टेति । विशेषं वक्तुमनुवदति *प्रेर-
णेति । *तत्र—तेषां मध्ये । *शब्देति । तत्प्रयोगेत्यर्थः। न-
न्वेवं शक्यतावच्छेदकगौरवमत आह *तद्वतीति । समवाया-
भावादाह *अखण्डोपेति । *तस्य—उक्तरूपव्यापारस्य । भा-
वनात्वस्य वक्ष्यमाणत्वादाह *शब्देति । स्वार्थे प्रज्ञाद्यणिति
भावः । नन्वेवं वेदे कथं तस्याः शब्दनिष्ठत्वमत आह *श-
ब्देति । औपाधिकभेदमादाय तथेति भावः । नन्वेवमपि
शब्दस्याकाशनिष्ठत्वाद् लोके पुरुषनिष्ठत्वं कथमत आह *लो-
के इति । सम्बन्धान्तरेणेति भावः । नन्वेवमपि तस्य कथं
व्यापारत्वं तल्लक्षणानाक्रान्तत्वादत आह *लिङ्गेति । ततो ऽपि
विशेषमाह *प्रेरणात्वेनेति । भूषणकारादिमतं खण्डयति *य-
त्त्विति । *प्रवृत्तीति। तन्मात्रेत्यर्थः । तथा च तस्या एव वाच्य-
त्वौचित्यम्। ननु तद्भिना ऽपि क्वचित् तथैव प्रवृत्तिदर्शनात्कथं त-
स्यैव तत्त्वमत आह *इष्टंचेति । कर्तुरिति शेषः । अत एवाविरोध-
माह *भवदिति। तस्यैवान्यरूपेण ज्ञातस्याप्रवर्त्तकत्वादाह *इच्छे-
ति। विषयत्वस्य विशेषणत्वे सर्वासंग्रहादाह *उपलक्षितेति। अत
एवाह *तेनैव चेति। नन्वेवं वक्ष्यमाणेऽनतिप्रसङ्गाय तज्ज्ञानस्यापि
प्रवृत्त्यौपयिकत्वेन शक्यत्वापत्तिरत आह *बलवदिति । नन्वेवं
मधुविषसंपृक्तान्नभोजनादौ प्रवृत्त्यापत्तिरत आह *मध्विति । ननु
विनिगमनाविरहात् तथाऽपि स्यादत आह *युक्तंचैतदिति। नन्वि-
ष्टापेक्षयाऽनपकृष्टदुःखजनकत्वरूपबलवदनिष्टजनकत्वज्ञानमेव कुतो
न प्रतिबन्धकमत आह *सत्यपीति। तस्मात्तत्त्वेऽन्यत्र दोषमुद्धर-
ति—*क्वचित्त्विति। तथैवाह *क्वचिदिति। *तथा–प्रतिबन्धकः।
*अत्र–उक्तविषये। उभयफलान्तरमाह *अत एवेति। तस्या उत्ते-
जकत्वात्तस्य प्रतिबन्धकत्वाच्चेत्यर्थः । ननु कारणतावच्छेदकको-
टिप्रविष्टं कृतित्वं जातिरूपमतिप्रसक्तमत आह *कृतित्वञ्चेति।
*जीवनयोनीति। तेन तत्साध्यप्राणपञ्चकसंचारे न प्रवृत्तिः, प्राणा-

यामादौ योगिनां प्राणसंचारे च प्रवृत्तिर्भवत्येव । तस्य तादृशकृतिसाध्यत्वात् । एतेनेत्यस्यार्थमाह *कृत्यसाध्येति । चन्द्रमण्डलग्रहणादावित्यर्थः । *ततः—प्रवृत्तितः । *चिकीर्षाया एवेति । तस्यास्तद्कारणत्वे तु कृतिसाध्यताज्ञानवतोऽपि सिद्धत्वादिज्ञानदशायां तत्साध्यकप्रवृत्त्यापत्तिः, मम तु सिद्धे इच्छाविरहेण चिकीर्षाऽनुदयान्न क्षतिरिति भावः ॥ २९ ॥

यत्त्वशक्तस्यापि यत्किञ्चित्कृतिसाध्ये ऽप्रवृत्त्यापत्त्या मदंशविशिष्टं प्रवर्तकं वाच्यम् । तस्य च विधितोऽसम्भवेन 'यागो मत्कृतिसाध्यो मत्कृतिसाध्यत्वविरोधिधर्मानधिकरणत्वाद्'इत्यनुमानेन तद्ग्रहो वाच्यः । एवंचान्यलभ्यत्वान्नास्य विधिशक्यता ।

उपायेच्छां प्रति फलेच्छायाः समवायसंबन्धेन कारणतयाऽतिप्रसङ्गभङ्गेनेष्टसाधनताज्ञानस्य मदंशान्तर्भावेण कारणत्वे न फलं नापि मानम् । फलेच्छोपायजिज्ञासोपायज्ञानानामिच्छास्थैर्येण यौगपद्याङ्गीकारात्फलेच्छायामुपायेच्छापूर्ववृत्तित्वस्य न क्षतिरिति । तन्न । सर्वत्राऽऽशुस्येन फलेच्छोपायजिज्ञासादेर्यौगपद्योपपादनासंभवेन फलेच्छाया उपायेच्छां प्रत्यकारणत्वात् ।

किंच प्रतिपुरुषं विधेरावृत्त्या बोधकत्वेन तत्तत्पुरुषज्ञातेन विधिवाक्येन तत्तत्पुरुषेष्टसाधनत्वस्य तत्तत्पुरुषकृतिसाध्यत्वस्य च बोधसंभवाद् नानुमानावश्यकता । 'यजेत'इति कर्त्रर्थकेन तत्तत्पुरुषं प्रति प्रवृत्तेन वाक्येन प्रत्यासत्त्या तत्तत्पुरुषरूपकर्तुरेव बोधनात् । साधनत्वं चाखण्डोपाधिः । "ज्योतिष्टोमेन

स्वर्गकामो यजेत"इत्यादौ देवतोद्देशेन द्रव्यत्यागरूपस्य यज्यर्थफलस्य तदर्थकृत्यादिरूपभावनां प्रति करणत्वम्, तस्यां चेष्टसाधनत्वान्वयः। एवं च भावनानिष्ठस्येष्टकरणत्वस्य लिङोक्तावपि भावनानिरूपितस्य भावनाभाव्यनिर्वर्तकत्वरूपस्य त्यागनिष्ठकरणत्वस्यानुक्तत्वान्न तत्समानाधिकरणे ज्योतिष्टोमादिपदे तृतीयाऽनुपपत्तिः। ज्योतिष्टोमादिनामधेयमपि त्यागस्यैव। त्यागघटितदीक्षणीयाद्युदवसानीयान्तकर्मकलापे तथाऽव्यवहारस्तु गौणः। तस्य स्वर्गकरणत्वव्यवहारोऽपि तथैवेति बोध्यम्।

"न कलञ्जं भक्षयेद्"इत्यादावनिष्टसाधनत्वं विध्यर्थः, अत्रैव नञ् तात्पर्यग्राहक इति। तन्न। चिकीर्षया इष्टसाधनत्वस्याप्यन्यथासिद्धेः। 'अमुकफलसाधनामिदं कृतिसाध्यं भवतु'इतीच्छाया एव चिकीर्षात्वात्। एवं हि प्रवृत्तौ फलविषयतानियमस्याप्युपपत्तिः। उपायेच्छयाऽपि तदन्यथासिद्धेश्च। सा च'अमुकसाधनं पाको जायताम्'इत्याकारैव। इच्छायाः स्वजनकज्ञानप्रकारप्रकारकत्वनियमात्। न च द्वारेण द्वारिणो नान्यथासिद्धिः। यस्य द्वारिणो मानान्तरेण तत्कारणता सिद्धा, यथा-यागपश्वोः, तदन्यथाऽनुपपत्त्या च द्वारस्यापूर्वादेः कल्पनम् तद्विषये, तदभावे ऽपि अन्यत्र तदभावे मानाभावात्।

यषामपि चिकीर्षाव्यापारेच्छैव व्यापारे कृतेरपि निवेशात् कृतीच्छाऽपि सा। तेषामपि व्यापारविषये इष्टसाधनत्वकृतिसाध्यत्वज्ञानोत्तरमेव सेति

ते अन्यथासिद्धे एव ।

किंच 'इदं ते इष्टसाधनं कृतिसाध्यं च नाप्यत्र दुःखं तस्मात्त्वं कुरु' इति स्वारसिकलोकव्यवहारसत्वेन तस्य विध्यर्थता वक्तुमशक्या । पौनरुक्त्यापत्तेः ।

नचेदं पौनरुक्त्यं सर्वथा इष्टसाधनत्वबोधनाय, तस्मादित्यस्यानन्वयापत्तेः ।

अपि च 'राज्ञा प्रवर्तितोऽहम्' इत्यादिव्यवहारात्प्रवर्तना प्रवर्तकपुरुषनिष्ठा, सा लिङ्शक्येति सूत्रभाष्यादिसंमतम् । नचेष्टसाधनत्वं च तद्बोधो वा तन्निष्ठः । तज्ज्ञापनस्य तन्निष्ठत्वेऽपि न तदिष्टसाधनत्वेन, नापि तच्छक्यत्वेन तव संमतम् । तज्ज्ञानानुकूलव्यापारस्य मदुक्तातिरिक्तस्याभावाच्च ।

किंच इष्टसाधनताज्ञानादिव साध्येष्टकत्वज्ञानादपि प्रवृत्त्यनुभवेन विनिगमनाविरहेणोभयोः शक्यत्वे गौरवम् । साधनत्वमिव योगक्षेमसाधारणं साध्यत्वमप्यखण्डमिति न तत्पक्षेऽपि कारणतावच्छेदकगौरवम् ।

एवं कृतिसाध्यत्वज्ञानादिव "मत्कृतिसाधनकः पाकः" इति ज्ञानादपि चिकीर्षाप्रवृत्त्योर्दर्शनात्तच्छक्तावपि विनिगमनाविरह इति दिक् ॥ ३० ॥

(कुं० टी०) *यत्किञ्चित्कृतीति । अन्यदीयकृतिसाध्ये प्रवृत्त्यनुदयादित्यर्थः । *मदंशेति । मदंशान्तर्भावेणेत्यर्थः । *असम्भवेनेति । विधिना तथा अबोधनात् । *विधिशक्यतेति । विधिशब्देन प्रवर्तकः प्रत्यय उच्यते ।

ननु चैत्रीयफलेच्छावशान्मैत्रस्याप्युपायेच्छापत्तिरत आह *समवायसंबन्धेनेति । एकधर्मावच्छिन्नविशेष्यताकफलसाधनताज्ञानादन्यधर्मप्रकारकेच्छावारणाय तु प्रकारविशेषं निवेश्यैव कार्यकारणभावो वाच्यः । इष्टत्वं च इच्छाविषयत्वम् । तच्च स्वरूपसदेव फलविशेषणं नतु तदंशे ज्ञानमप्यपेक्षितम्, फलस्य सिद्धत्वेनेच्छाविरहेऽपि इष्टसाधनत्वज्ञानसम्भवात्सिद्धौदनादावप्युपायेच्छापत्तेः ।

ननु स्वरूपसत एव हेतुत्वे यत्रौदनत्वादिप्रकारेण फलविषयिणी इच्छा तत्र द्रव्यत्वादिप्रकारेण फलसाधनताज्ञानादपि पाकादिगोचरेच्छापत्तिरिति चेद् । अत्राहुः—स्वसामानाधिकरण्यस्वाव्यवहितोत्तरत्वोभयसंबन्धेनौदनत्वादिप्रकारकेच्छाविशिष्टपाकादिगोचरेच्छां प्रति तादृशेच्छात्वेन हेतुत्वमिति ।

ननु फलेच्छा उपायजिज्ञासां प्रति कारणं सा चोपायज्ञानजन्येति कार्याव्यवहितप्राक्क्षणे कारणस्याभावात्कथं हेतुत्वमत आह *इच्छास्थैर्येणेति । यत्तु 'यागो मत्कृतिसाध्यः'इति ज्ञानं न प्रवर्त्तकम्, अनागते तस्य ज्ञातुमशक्यत्वात्, किन्तु यस्य पुंसो यत्कृतिसाध्यम् इष्टं तादृशोऽहमिति प्रतिसन्धानं स प्रवर्त्तते इति । तन्न । स्वकल्पितलिप्यादौ तदसम्भवात् । *सर्वत्राज्ञस्येनेति । योग्यात्मविशेषगुणानां स्वोत्तरोत्पन्नविशेषगुणनाश्यतया इच्छायाः स्थैर्यासम्भवात् । एवं कालान्तरेच्छामादायातिप्रसङ्गवारणाय संबन्धतावच्छेदकस्येच्छांशस्याव्यवहितप्राक्क्षणसत्त्वमेव कार्योत्पादप्रयोजकम् । तत्पुरुषीयत्वस्य लाभो न्यायसिद्ध इत्याह *किञ्चेति । *ज्ञातेनेति । येन पुरुषेण विधिवाक्यं ज्ञातं तस्येष्टसाधनत्वमित्यर्थः । ननु "विश्वजिता यजेत"इत्यादौ इष्टविशेषस्याश्रवणाद् यत्किञ्चिदिष्टसमाना-

धिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकमेव यागत्वम्, किञ्च गङ्गास्नानादितो ऽपि स्वर्गोत्पत्त्या गृहीतकारणत्वान्यथाऽनुपपत्त्या यागजन्यत्वावच्छेदकं स्वर्गनिष्ठं वैजात्यं कल्प्यते तस्य च कथं प्रागुपस्थितिरित्याशङ्क्याह *साधनत्वं चेति । *भावनाभाव्येति । भावना शाब्दी भावना । तया निर्वर्त्या आर्थी भावना तया फलं निर्वर्त्यते । *यज्यर्थफलस्येति । त्यागानुकूला भावना यज्यर्थः, त्यागः फलम् । तच्च भावनारूपव्यापारं प्रति कारणं तत्समानाधिकरणत्वात् तृतीयेत्यर्थः । ननु त्यागानुकूलभावनाया यज्यर्थत्वे त्यागस्य यागत्वाभावात्कथं तत्समानाधिकरणे तृतीयेत्याशङ्क्याह *ज्योतिष्टोमादीति । "अध्वर्युर्गृहपतिं दीक्षयित्वा"इत्यादिना बोधिता इष्टिर्दीक्षणीया । उदवसानशब्दः समाप्तिवाची । अवभृथानन्तरमुदवसानीया क्रियते । अत एव कृते ऽवभृथे दीक्षाया निवृत्तत्वाद् "दीक्षितो न ददाति न जुहोति"इत्यादिनिषेधो निवर्त्तते । *गौण-इति । अत एव प्रमादादिनाऽङ्गान्तरलोपे प्रायश्चितम् । *फलविषयतेति । फलस्य विषयत्वं चोद्देश्यतया । एतेन "पाकसाध्यं सुखं जायताम्'इतीच्छायाम् एकधर्मिकेष्टसाधनताज्ञानस्य हेतुतायां व्यभिचारः' इत्यपास्तम् । *तदन्यथासिद्धेः—इष्टसाधनताज्ञानस्यान्यथासिद्धेः । *नियमादिति । एवञ्चेच्छाया इष्टविषयकत्वेन कृतौ तद्विषयतानियमः सिद्धः, इच्छाकृत्योः समानविषयकत्वेनैव कार्यकारणभावादिति भावः । ननु दण्डादीनां विनाशे ऽपि तज्जन्यभ्रमणसंबन्धेन घटोत्पादाद्धटं प्रति दण्डस्य कारणत्वासम्भव इत्यतः स्वजन्यभ्रमणसंबन्धेनैव दण्डस्य हेतुता वाच्या । अत एव व्यापारसम्बन्धावच्छिन्नं कारणत्वं करणत्वमिति वदन्ति । नच व्या-

पारस्यैव कारणत्वमस्तु, व्यापारशून्यकाले च व्यापाराभा-वेनैव फलानुत्पत्तेरिति वाच्यम् । व्यापारशून्यकाले व्या-पारसंबन्धेन कारणाभावादेव फलानुत्पत्तिरित्यस्यापि वक्तुं शक्यत्वात् । तस्माद्विनिगमनाविरहेणोभयं कारणम्, अन्वयव्य-तिरेकादिरूपयुक्तेस्तुल्यत्वादित्याशङ्कते *नचेति । *यस्ये-ति । क्षणिकयागस्य कालान्तरभाविस्वर्गजननायादृष्टाख्यो व्या-पारः कल्प्यते तत्र नान्यथासिद्धत्वमित्यर्थः । ननु क्लृप्तत्वाद्या-गध्वंस एव व्यापारो ऽस्तु, उत्पाद्यफलध्वंसस्य प्रतिबन्धक-त्वाच्च न स्वर्गादेरानन्त्यम् । अपूर्वस्वीकारे ऽपि तत्तदपूर्वनाशं प्रति तत्तत्फलस्य हेतुत्वस्वीकारेण तुल्यत्वादिति चेत् । स-त्यम् । कर्मनाशाजलस्पर्शेन तस्य नाशः कल्प्यः । *परश्वोरिति । प्रहारादिद्वारैव छेदनं प्रति परशोर्हेतुत्वात् । *तदभावे ऽपि– अन्यथासिद्धत्वाभावेऽपि । *मानाभावादिति । इह तु 'प्रवृत्तिं प्रति इष्टसाधनताज्ञानं कारणम्' इति न मानान्तरसिद्धमिति भावः । *येषामपीति । कृञ उत्पत्त्यनुकूलव्यापारवाचितया तदु-त्तरसना व्यापारेच्छाया एव प्रतिपादनात् । *कृतेरपीति । कृतेरपि व्यापारविशेषत्वात् । *सा–चिकीर्षा । *ते इति । चिकीर्षया इष्टसाधनत्वकृतिसाध्यत्वे अन्यथासिद्धे इत्यर्थः । *पौनरुक्त्यापत्तेरिति । इष्टसाधनत्वमेव विध्यर्थ इति मते हि इष्टसाधनमितिशब्दस्य विधिशब्दः पर्यायः स्यात् । नच पर्यायत्वं युज्यते । "इदं ते इष्टसाधनं तस्मात् त्वं कुरु" इति सह प्रयोगादिति भावः । *तन्निष्ठः—प्रवर्तकनिष्ठः । तस्मान्नेदं लि-ङर्थ इति भावः । *तच्छक्यत्वेनेति । तज्ज्ञापनानुकूल-व्यापारस्यैव तदर्थत्वौचित्यात् । *किञ्चेष्टसाधनत्वज्ञाना-दिवेति । 'पाक ओदनसाधनम्' इति ज्ञानवत् 'पाकसाध्य ओ-

दनः’ इति ज्ञानस्यापि प्रवर्तकतया इष्टधर्मिकोपायसाध्यता-ज्ञानस्य हेतुत्वे विनिगमनाविरह इत्यर्थः । ननु प्रवृत्तिं प्रति पाकत्वादिप्रकारविशेषमनन्तर्भाव्य धर्मितावच्छेदकता-प्रत्यासत्त्या इष्टसाधनताज्ञानस्य हेतुत्वे लाघवमेव विनि-गमकमिति वाच्यम् । ‘पाकसाध्य ओदनः’ इति ज्ञानस्यापि प्रकारविशेषमनन्तर्भाव्य फलविशेष्यतानिरूपितसाध्यत्वप्रका-रतानिरूपितप्रकारतावच्छेदकतासंबन्धेन कारणत्वसम्भवात् । अत्र वदन्ति—पाकत्वादिकमनन्तर्भाव्य ‘पाकसाध्य ओदनः’ इति ज्ञानस्य न तन्निष्ठप्रत्यासत्त्या हेतुत्वसम्भवः । ‘पाकसाध्यत्वा-भाववति पाकसाध्यत्वम्’ इत्याकारकाप्रामाण्यज्ञानाभावस्य का-रणताऽवच्छेदकत्वानुरोधेन पाकत्वाद्यन्तर्भावस्यावश्यकत्वाद् इति । तदसत् । सदोषसामग्रीजन्यत्वग्रहे तज्ज्ञानस्याप्रमात्व-कल्पनात् । ननु कार्याव्यवहितप्राक्क्षणावच्छेदेन कार्याधि-करणनिष्ठाभावप्रतियोगिताऽनवच्छेदकधर्मवत्त्वमेव कारणत्वम्, साध्यत्वं च तादृशधर्मावच्छिन्नसामानाधिकरण्यरूपाव्यवहितो-त्तरत्वरूपमिति साध्यत्वानिवेशे गौरवमत आह *साधनत्वमि-वेति । अयम्भावः—अनन्यथासिद्धनियतपूर्ववर्त्तित्वस्य का-रणत्वे अनन्यथासिद्धत्वांशे अन्यथासिद्धिनिरूपकं यत्तद्भि-न्नत्वस्यानुगन्तुमशक्यत्वेन दुर्ज्ञेयत्वं गौरवं च । तस्मात्कारणत्व-मतिरिक्तमेवेति । *योगक्षेमेति । यत्सत्त्वे यत्सत्त्वं यद-भावे यदभाव इत्येवं योगक्षेमसाधारणं साध्यत्वमित्यर्थः ॥३०॥

(क० टी०) नृसिंहाश्रमोक्तिमेतन्मतखण्डनपूर्वकतन्मतसम-र्थिकां खण्डयति *यत्त्विति । *यत्किञ्चिदिति । अन्येत्यर्थः । *विधित इति । तत्त्वादेव वेदेन बोधासम्भवेनेत्यर्थः । *एवं च—अनुमानरूपलौकिकप्रमाणेन तद्ग्रहे च ।

नन्वेवं मदिष्टसाधनताज्ञानमेव प्रवर्त्तकं वाच्यम् । अन्येष्टसाधनेऽन्यस्याप्रवृत्तेः । एवंच कृतिसाध्यत्ववदिदमप्यशक्यं स्यादत आह *उपायेच्छामिति । ननु यत्रादौ फलेच्छा, तत उपायजिज्ञासा, तत उपायज्ञानम्, तत उपायेच्छा, ततः प्रवृत्तिस्तत्र फलेच्छाया नाशात्कथं कारणत्वमत आह *फलेच्छोपायेति । ज्ञानयौगपद्यानङ्गीकारेऽपीत्यादिः । ज्ञानास्थैर्ये ऽपि प्रकृते उपयुक्तमाह *इच्छेति । तच्च धारारूपतया स्वतो वेत्यन्यत् । सिद्धान्तविरोध एव क्लेश इत्याह *आश्रयेनेति । तदुक्तवैषम्ये दोषमाह *किञ्चेति । "एकः पूर्व–" इतिसूत्रभाष्योक्तमाह *प्रतिपुरुषमिति । ननु प्रत्ययेन कर्तृत्वेनैवोपस्थितिरिति कथं विशेषधीरत आह *यजेतेतीति । *कर्त्रर्थकेन–तद्घटितेन । नन्वेवमपीष्टसाधनत्वं न शक्यम्,नापि जनकम्, साधनत्वस्य सखण्डोपाधिरूपत्वेनावच्छेदकगौरवादत आह *साधनत्वंञ्चेति । एतेनेष्टसाधनत्वकृतिसाध्यत्वबलवदनिष्टाननुबन्धित्वानि विशिष्टानि प्रत्येकं वा विधिशक्यानीति जीर्णनैयायिकोक्तम्, आख्यातसामान्यशक्यकृतेः साध्यत्वसंसर्गेण यागे ऽन्वयः, व्युत्पत्त्यन्तरकल्पनस्य शक्त्यन्तरकल्पनाऽपेक्षया लघुत्वादिति तन्नव्योक्तं चापास्तम्। नचेष्टसाधनताज्ञानमपि न प्रवर्त्तकम् । अनिष्टसाधने उदासीने च "कष्टं कर्म–" इतिन्यायेन द्वेषादप्रवृत्तेरिति वाच्यम् । आन्तरालिकश्रमे द्वेषाभावदशायाम्, तदज्ञानदशायां वा प्रवृत्त्यापत्तेः । नच चिकीर्षायां सत्यामिष्टापत्तिरिति वाच्यम् । इष्टसाधनताज्ञानं विना तस्या एवाभावात् । तस्मात्तदेव शक्यम् । तच्च विजातीयस्वर्गादिसाधनत्वेनैव । तेनैव रूपेण ज्ञानस्य प्रवर्तकत्वात् । न त्विष्टत्वेन । तस्य स्वरूपसत एव हेतुत्वेन तज्ज्ञानानपेक्षणात् । बहुवित्तव्ययायाससाध्ये विशिष्य तज्ज्ञानं विना प्रवृत्त्यभावात् । सामान्यत 'इष्टसाधनम्'इति ज्ञानस्यैव सामान्यतः 'स्वर्गसाधनम्'इति ज्ञानस्याप्यप्रवर्तकत्वाच्च । तत्र शक्तिग्रहसौकर्याय तदादाविव शक्यतावच्छेदकानामनुगमिकेच्छा । यथा–बुद्धिविषयतावच्छेदकघटत्वादिमति तदादिपदं शक्तमित्येवं तदादेः शक्तिग्रहः । बुद्धिविषयत्वमुपस्थितावुपलक्षणतया ऽनुगमकमात्रं न तु तदंशे शक्तिः, एवमिहापि लिङादिरिच्छाविषयताऽवच्छेदकविजातीयस्वर्गत्वादिमत्साधनत्वे शक्त इत्येवं शक्तिग्रहः । पदार्थोपस्थितिरपि तदादौ प्रकरणादिमहिम्ना बुद्धिविषयतावच्छेदकघट-

त्वादिनेवेहापि समभिव्याहृतस्वर्गादिपदमहिम्ना विजातीयस्वर्गादि-साधनमित्येव नतु बुद्धीच्छयोः शाब्दबोधे प्रवेशनम् । तयोरनुगममात्रफलकत्वेऽपि शक्त्यविषयत्वात् । एवं च तत्र विशिष्येष्टतावच्छेदकविजातीयस्वर्गत्वादिप्रकारेण शाब्दबोधोत्पत्त्या विधिवाक्यात्प्रवर्तकज्ञाननिर्वाहः । एवं चेच्छाविषयताऽवच्छेदकत्वोपलक्षितविजातीयस्वर्गत्वादिविशिष्टसाधनत्वे विधेः शक्तिरिति फलितम् । नच स्वर्गस्य स्वर्गकामादिपदाल्लाभेन न तत्र शक्तिः । इतरविशेषणत्वेनोपस्थितस्यान्यत्रान्वयायोगात्, विश्वजिदादौ तत्पदसमभिव्याहारस्याप्यभावाच्चेति दिक् । तदेतदभिसन्धायैवोक्तं प्राग् *विषयत्वोपेति । नन्विष्टसाधनत्वस्य शक्यत्वे ज्योतिष्टोमेनेत्यादौ तृतीया न स्यात् । करणानभिधाने एव तद्विधानात् । नच यज्यर्थगतसाधनत्वे ऽभिहिते ऽपि तद्विशेषज्योतिष्टोमादिप्रातिपदिकार्थगतस्यानभिधानेन तृतीयेति माधवोक्तं युक्तम् । ज्योतिष्टोमपदार्थयज्यर्थयोरभेदात् । "अनभिहिते" इत्यस्यानभिहितसंख्याके इत्यर्थवादिभिरपि कृत्साधारण्याय करणतत्सङ्ख्यान्यतरानभिधाने इत्यर्थोऽवश्यं वाच्यः, अन्यथा 'पचति स्थाल्या' इत्यस्यापत्तेरत आह *ज्योतीति । सर्वधातूनामंशद्वयं भावनापरपर्यायो व्यापारः, पाकयागादिकश्च । तत्र धातूपात्तभावनां प्रति तदुपात्तयागस्य करणत्वं तदाह *देवतेति । अयञ्च मानसः । *तदर्थेति । यजिवाच्येत्यर्थः । आदिना प्रक्षेपादि । प्राधान्यादाह *तस्यामिति । भावनानिष्ठकरणत्वस्येति पाठः । ननु तदपि प्राधान्याद् भावनासमानाधिकरणमेवेत्यनुपपत्तिरेवात आह *ज्योतिष्टोमादीति । तत्त्वसाधकन्यायैस्तथैव लाभात् । एवेन तद्व्यवच्छेदः । नन्वेवं व्यवहारविरोधोऽत आह *त्यागेति । *तस्य–कर्मकलापस्य । *तथैव–गौण एव । नन्वत्र मते "न कलञ्जम्" इत्यादौ का गतिस्तद्भक्षणादेस्तृप्त्यादिरूपेष्टजनकत्वेन तदभावस्य दुर्बोधत्वात् । नचेष्टसाधनत्वाभाव एव बुध्यते । तदुपपत्तये च तद्भक्षणस्य गुरुतरानिष्टसाधनत्वं कल्प्यते तत्प्रतिसन्धाने च सांदृष्टिकफलादिच्छानिवृत्तौ तस्येष्टत्वमेव नेति न दोष इति वाच्यम् । रागान्धास्तिककामुकस्य सत्यप्यनिष्टसाधनत्वज्ञाने इच्छाया अनिवृत्तेस्तं प्रतीष्टसाधनत्वाभावबोधकनिषेधवाक्यस्याप्रामाण्यापत्तेः । एतेन बलव-

दनिष्टाननुबन्धित्वविशिष्टेष्टसाधनत्वाभावो बुध्यते । सर्वत्र विशिष्ट एव विध्यर्थः । सच प्रकृते विशेषणाभावात्मकः । नचैवमर्थवादवैयर्थ्यम् । निषेध्येषु तात्कालिकेष्टापेक्षया भाव्यनिष्टस्य गुरुतरत्वबोधनस्य निन्दार्थवादफलस्य, यागादिषु तात्कालिकक्लेशापेक्षया भावीष्टस्य गुरुतरत्वबोधनरूपस्य स्तुत्यर्थवादफलस्य च तत्र विधिनैव लाभादिति वाच्यम् । तद्बोधनेऽपीष्टानिष्टयोः साम्येन तुल्यायव्ययत्वशङ्काऽवारणेन तत्साफल्यादित्यपास्तम् । अत आह *अनिष्टेति । नन्वेवं नञो वैयर्थ्यमत आह *अत्रैवेति । अनिष्टस्यापीश्वरेच्छाविषयत्वसम्भवेनेच्छाविषयत्वोपलक्षितदुःखत्वादिविशिष्टसाधनत्वेऽस्य शक्तिग्रहः सूपपादः । आवश्यकत्वस्य प्रागुक्तत्वादाह *चिकीर्षेति । अपिना कृतिसाध्यत्वम् । ननु चिकीर्षाया उपायविषयिण्याः फलाविषयकतया कथं साऽत आह *अमुकेति । ननु स्वरसत उपायविषयैव सा नैवमत आह *एवंहीति । अन्यथोक्तरीत्या तदनुपपत्तिरेव । अपिस्तत्समुच्चये । तादृशतदनङ्गीकारे आह *उपायेच्छेति । अपिस्तत्समुच्चये । ननूक्तरीत्या दुर्घटमिदमत आह *साचेति । ननु पाकत्वेन पाकस्योपायता न तु तद्विशिष्टस्यात आह *इच्छायाइति । तथाचेच्छाया इष्टविषयकत्वेन कृतौ तद्विषयतानियमोपपत्तिः । इच्छाकृत्योः समानविषयकत्वेन कार्यकारणभावात् । समाधत्ते *यस्येति । नहि इष्टसाधनताज्ञानं प्रवृत्तिं प्रति कारणमित्यत्र तथोदासीनं किञ्चिद् मानमस्ति । ईदृशोपायेच्छाऽनङ्गीकारे ऽप्याह *येषामपीति । मते इति शेषः । एवेनोक्तोभयनिरासः । मतान्तरसङ्ग्रहायाह *व्यापारेति । *साध्यत्वेति । 'तयोर्ज्ञानोत्तरमेवेत्यर्थः । तन्मते दोषान्तरमाह *किञ्चेदमिति । *तस्य–इष्टसाधनत्वस्य । "छिर्बद्धम्"इति न्यायेनाह *नचेदमिति । दोषान्तरं तत्राह *अपिचेति । *सूत्रेति । इदमनुपदमेव स्फुटीभविष्यति । *नच–नहि । *तदिति । इष्टसाधनत्वेत्यर्थः । *तत्–तज्ज्ञापनम् । ननु भेदे ऽपि तदेवास्त्वत आह *नापीति । तथा तदनुक्तेः । नन्वनुक्तावपि 'अप्रतिषिद्धम्'इति न्यायेनेष्टमिति चेत् तर्हि मन्मतसिद्धिरेवेति तदसंमतौ हेत्वन्तरमाह *तदिति । इष्टसाधनत्वेत्यर्थः । दोषान्तरमाह *किञ्चेष्टेति । *विनिगमेति । यद्यपि साध्यत्वस्य साधनोत्तरवर्तित्वरूपस्य गुरुत्वं

तथा, तथाऽपि तस्य सार्वत्रिकत्वेनात्र तज्ज्ञानापेक्षत्वेन च तस्याकिञ्चित्करत्वम्, अन्यथा गौरवमपि न तथेत्याह *साधनत्वमिति । यत्र सति अग्रिमक्षणे यत्सत्त्वं यद्यतिरेके चासत्त्वमित्येवंरूपं हि साध्यत्वमित्याह *योगेति । अलब्धलाभो योगः लब्धस्य परिपालनं क्षेम । अत एव दुःखानुत्पादार्थिनः कर्मविपाकादौ प्रवृत्तिः । उक्तदोषं मतान्तरे दूषितेऽतिदिशति *एवमिति । दिगर्थस्त्वेतेनेत्यादिना प्रागुक्त एव ॥ ३० ॥

"न कलञ्जं भक्षयेद्"इत्यादावारोपितं कलञ्जभक्षणं प्रेरणाविषय इति वाच्यार्थः । तदभावः प्रेरणाविषय इति तु आर्थार्थः, न तु शाब्दः । नञ्वादोक्तरीत्या वाच्यवृत्त्या विभक्त्यर्थान्वयाभावात् । तेन च प्रतियोगिन्यनिष्टसाधनत्वं बोध्यते । 'यदभावत्वेन यदभावः प्रेरणाविषयतया बोध्यते तत्प्रतियोगी कलसेष्टाधिकानिष्टसाधनम्'इति व्याप्तेः । तद्भक्षणे प्रायश्चित्तविधयश्च तत्र तथाकल्पने तात्पर्यग्राहकाः ।

"तत्तु समन्वयाद्"इति सूत्रे शाङ्करभाष्येऽपि "न ब्राह्मणं हन्याद्"इत्यादौ "स्वभावतो हन्त्यर्थानुरागी नञ् । एष एवच नञः स्वभावो यत्स्वसम्बन्धिनोऽभावबोधनम्, निषेध्याभावबुद्धिश्च निषेध्यविषयौदासीन्ये कारणम्"इति ।

औदासीन्यं निवृत्तिः । 'शस्त्रग्रहणादिरूपा या तद्धननोद्यमक्रिया तस्या उपरन्तव्यम्'इति बुद्ध्या या शस्त्रस्थापनादिक्रिया तदुपलक्षितवधप्रवृत्त्यभावसमानाधिकरणः क्रियाविशेषो 'निवर्तते' इत्यादिपदवाच्यो निवृत्तिः ।

नच प्रवृत्त्यभाव एव निवृत्तिरस्तु । विनिगमना-

विरहात्। तस्मादिदं पदार्थद्वयं परस्पराभावसमानाधिकरणमिति प्रामाणिकाः ।

अनेन हि धात्वर्थाभावे लिङर्थप्रेरणाविषयतेति लभ्यते ।

"आवृत्तावप्यविरोधः" इति सूत्रेऽपि भाष्ये–"न सुरां पिबेद्"इति वाक्ये नञ्वति पदत्रयसंबन्धात्सुरापाननिषेध एव गम्यते नतु विध्यर्थप्रतिषेधः" इत्युक्तम् ।

यत्तु मिश्रैः–'निषेध्येऽनिष्टसाधनताबुद्धिरेव निषेध्याभावबुद्धिः'इति व्याख्यातम्। तन्न । अक्षरास्वारस्यात् । मम तु निषेध्याभावस्य प्रेरणाविषयत्वेन बुद्धिर्निषेध्यविषयौदासीन्ये कारणमिति तदर्थः ।

किं च 'अनिष्टसाधनत्वम्'इत्यस्य यदीष्टसाधनत्वाभाव इत्यर्थः,तदा कलञ्जभक्षणादौ बाधः, यद्यनिष्टजनकत्वमर्थः, तदा नञो विध्यर्थानुरागेण, विध्यर्थैकदेशानुरागेण वा 'हन्त्यर्थानुरागी नञ्'इति भाष्यासङ्गतिः ।

एतेन तत्समभिव्याहारे प्रत्यवायाभावरूपेष्टसाधनत्वं विध्यर्थस्तदभावो नञा बोध्यते। 'ज्वरितो न भुञ्जीत'इत्यादौ दुःखवृद्ध्यभावरूपेष्टसाधनत्वं विध्यर्थः । एवं च निषेध्यकरणे ऽर्थात्प्रत्यवायदुःखवृद्धी इत्यपास्तम् ॥ ३१ ॥

(कुं० टी०) *विभक्त्यर्थान्वयाभावादिति । विभक्त्यर्थेन नञर्थान्वयाभावादित्यर्थः । 'कलञ्जभक्षणाभावः प्रेरणाविषयः'

इति नार्थः । 'प्रत्ययानां प्रकृत्यर्थान्वित—'इतिन्यायेन धात्वर्थे भक्षणे एव प्रत्ययार्थप्रेरणाया अन्वयस्य न्याय्यत्वादिति भावः । एतेनैकदेशे धात्वर्थे कथं नञर्थान्वय इत्यपास्तम् । *तेनचेति । कलञ्जभक्षणाभावस्य प्रेरणाविषयत्वेन चेत्यर्थः । *प्रतियोगिनि—भक्षणे । *बोध्यते—आक्षिप्यते । *क्लृप्तेष्टाधिकेति । निषेधस्य प्राप्तिपूर्वकत्वाद्रागत इष्टसाधनत्वज्ञानमस्तीति सूचनायैव तत् । ननु "न ब्राह्मणं हन्यात्"इत्यादौ निवृत्तिः प्रतीयते, निवृत्तेश्चाक्रियात्वादक्रियार्थस्योपदेशो ऽनर्थक इत्याशङ्क्याह *नब्राह्मणमिति । ननु अहननं कुर्यादित्यर्थाद्विधिरस्त्वित्याशङ्क्याह *स्वभावतइति । स्वभावतः शास्त्रादृते रागेण प्राप्तो यो हन्त्यर्थो हननं तदनुरागी तत्संबन्धी नञित्यर्थः । *स्वसंबन्धिनः—स्वप्रतियोगिनः । तस्माद्धननक्रियौदासीन्यमेवात्रार्थः । अभावबुद्धिश्च औदासीन्यकारणम् । औदासीन्यंच तस्मान्निवृत्तिः । अनेन हि स्वरसतो धात्वर्थाभावे लिङर्थान्वयो लभ्यते । ननु अभावबुद्धिर्यदि औदासीन्यस्थापने कारणं तदा अभावबुद्धौ नष्टायामौदासीन्यमपि निवर्त्तेत इत्यत आह *निवृत्तिरिति । तथा च दग्धेन्धनानलवदुपशाम्यतीति भावः । *प्रवृत्त्यभावएवेति । एतेनाभावस्य क्रियारूपत्वाभावेन प्रवृत्त्यनुकूलव्यापाररूपप्रवर्तनाविषयत्वासम्भव इति भावः । *इदमिति । प्रवृत्तिर्निवृत्तिश्चेत्यर्थः । *धात्वर्थाभावे–वधाभावे । *आवृत्तावपीति । कल्पान्तरे ऽपि व्यवहारस्य तुल्यत्वान्न शब्दार्थसम्बन्धनित्यताविरोध इत्यर्थः । *नसुरामिति । विध्यर्थवादयोर्वाक्यैकवाक्यत्वादवान्तरार्थबोधे हि "न सुराम्"इत्यादौ "सुरां पिबेद्" इत्यवान्तरार्थबोधो न भवतीत्यर्थः । *तदेति । नासौ शा-

ब्दार्थ इति भावः । *एतेनेति ! "न कलञ्जं भक्षयेद्"इत्यत्र इष्टसाधनत्वं कृतिसाध्यत्वं न विध्यर्थः तदभावस्याप्रतीतेः, किन्तु बलवदनिष्टाननुबन्धित्वमात्रम् अथवा प्रत्यवायाभाव एव तत्रेष्टमित्यर्थः ॥ ३१ ॥

(क०टी०) सिद्धान्ते "न कलञ्जम्"इत्यादौ गतिमाह *न कलञ्जमिति । तत्र तावत्प्रागुक्तसिद्धान्तेनाह *आरोपितमिति। नन्वेवं तदभावः प्रेरणाविषय इति सर्वप्रबोधोच्छेदो ऽत आह *तदभावइति। कलञ्जभक्षणाभावइत्यर्थः। "प्रत्ययानाम्"इति न्यायेनाह *नञ्वादोक्तेति । *तेनच—आर्थतथाबोधेन च। तत्र बीजत्वेन सामान्यमुखव्याप्तिमाह *यदभावत्वेनेति । ननु तस्य प्रेरणाविषयतया इष्टसाधनत्वेनावश्यानुष्ठेयत्वेऽपि कथं तादृशव्याप्त्या तेन तत्र तद्बोधनमतः सामान्यमुखव्याप्तौ बीजमाह *तद्भक्षणे इति । *तत्रेति—तत्प्रतियोगिन्यनिष्टसाधनत्वकल्पने इत्यर्थः । उक्तार्थेऽन्यसंमतिमाह *तत्त्विति। तुशब्दः पूर्वपक्षव्यावृत्त्यर्थः । तद् ब्रह्म साक्षाद्वेदान्तप्रतिपाद्यम्, कुतः, समन्वयात् साक्षादेवोक्ततात्पर्यवत्त्वादित्यर्थः । उपासनस्य मोक्षं प्रति हेतुत्वानभ्युपगमादुपास्तिविधिशेषत्वेन प्रतिपादने मानाभावादिति भावः । *भाष्येऽपीत्यस्योक्तमिति शेषः । *अनुरागी—सम्बन्धी । औदासीन्यं न प्रसिद्धमित्याह *निवृत्तिरिति । ननु तदभावरूपनिवृत्तेस्तत्सामग्र्यभावादेव सिद्धा न तत्र पृथक्कारणापेक्षेति तदसङ्गतिरत आह *शास्त्रप्रहेति । प्राग्वदाह *तदुपेति । तत्सत्त्वे मानमाह *निवर्त्तेति । वाच्य इति पूर्वविशेषणम् । उक्ताशयेनैव शङ्कते *नचेति । *इदम्—प्रवृत्तिनिवृत्त्याख्यम् । यदर्थमिदमुक्तं तदाह *अनेनहीति । स्वरसत इति भावः । अन्यसूत्रस्थतत्संमतिमप्याह *आवृत्ताविति । समाननामरूपत्वाच्चावृत्तावप्यविरोधो दर्शनात्स्मृतेश्चेति सूत्रे ऽपीत्यर्थः। "प्रलयेन सर्वात्मना जगतो नाशः संस्कारात्मना स्थितेरिति न वैलक्षण्यम् । "सूर्याचन्द्रमसौ"इति श्रुतेः ।

यथर्तुषु तु लिङ्गानि नानारूपाणि पर्यये ।
दृश्यन्ते तानि तान्येव तथा भावा युगादिषु ॥ इति—

स्मृतेश्चेत्यर्थः । *मिश्रैः—वाचस्पतिमिश्रैः । अत्र मते तत्सम-

भिव्याहृतविधेस्तत्र लक्षणेति नासौ शब्दार्थ इति न दोषो ऽत आह *तदानञइति । ननु तत्र तात्पर्यग्राहकत्वे ऽपि कथं तदनुरागो ऽत आह *विध्यर्थैकेति । नञ इष्टपदेन समासो न लभ्यते इति भावः । *एतेन–शाङ्करभाष्यविरोधेन । *बोध्यतेइति । साधनत्वं चात्र तत्सत्त्वे नियमतः प्रत्यवायाभावस्तदभावे नियमतः प्रत्यवाय इत्यन्वयव्यतिरेकवत्त्वम् । एवं चार्थात्तल्लक्षणादौ प्रत्यवायः सिध्यतीति न दोषः । तत्साधनत्वज्ञानाच्च ततो निवर्त्तते । कलञ्जकवलग्रहणरूपायास्तल्लक्षणोद्यमक्रियाया उपरन्तव्यमिति बुद्ध्वा कर्त्तव्यत्वेनानुसन्धीयमाना या तत्कवलस्थापनक्रिया तदुपलक्षितभोजनप्रवृत्त्यभाव एव निवृत्तिव्यवहारविषय इति भावः । सर्वत्र नैवमित्याह *ज्वरितइति । उक्ताशयेनैवाह *एवंचेति ॥३१॥

"यो ब्राह्मणायावगुरेत्तं शतेन यातयात्"इत्यादौ हेतुहेतुमतोर्लिङा 'यत्कर्तृको ब्राह्मणवधोद्यमस्तत्कर्मिका तादृशवधोद्यमजन्या यमदूतकर्तृका शतयातना'इति बोधेन साध्यसाधनत्वग्रहे प्रवर्तकत्वेन निवर्तकत्वेनैव वा वेदस्य प्रमाणत्वात् । तेन वधोद्यमनिवृत्तिपरत्वग्रहे तस्मान्नावगुरितव्यमिति विधिः कल्प्यते ।

अत एव भगवान्पाणिनिः "विधिनिमन्त्रण–"इति सूत्रे विधिपदार्थं तद्विशेषनिमन्त्रणादिभिर्विवृतवान् ।

निमन्त्रणं नाम श्राद्धादिभोजनानुकूलो व्यापारः प्रयोजकनिष्ठो, निमन्त्रयते इत्यादितस्तथा प्रतीतेः । नचेष्टसाधनत्वं तन्निष्ठमित्युक्तम् ।

उक्तं च हरिणा—

अस्ति प्रवर्तनारूपमनुरूपं चतुर्ष्वपि ।
तत्रैव लिङ् विधातव्यः किं भेदस्य विवक्षया ॥

न्यायव्युत्पादनार्थं वा प्रपञ्चार्थमथापि वा ।
विध्यादीनामुपादानं चतुर्णामादितः कृतम् ॥ इति ।

न्यायेत्यस्य प्रागुक्तन्यायेत्यर्थः । नन्वस्य लोकव्युत्पत्त्यैव सिद्धिरतः प्रपञ्चार्थमिति । चतुर्णामित्युपलक्षणम्–प्रार्थनस्यापि ।

अत एव "हेतुमतिच" इति–सूत्रे भाष्ये "पृच्छतु मां भवान्" इत्यत्र "णिच् कस्मान्न भवति" इति, लिङादिशब्दप्रयोगरूपस्य कर्तृप्रयोजकव्यापारस्य सत्त्वाद् इति प्रश्नः । उत्तरम् "अकर्तृत्वाद्" इति । सक्रियप्रेरणायां णिच् । निष्क्रियप्रेरणायां लोडादि । "तत्प्रयोजकः" इत्यत्र कर्तृपदेन व्यापाराविष्टः कर्ता गृह्यते इति भावः । "अथापि कथं चित्कर्ता स्यादेवमपि न दोषः । लोटोक्तत्वात्प्रेरणस्य णिज् न भविष्यति" इति । इष्टसाधनत्वस्य णिजर्थत्वाभावेन तस्य विध्यर्थत्वे तदसङ्गतिः स्पष्टैव ।

यत्तु कैयटेन "प्रष्टा प्रयोज्यस्तस्य प्रेरकः प्रयोजको भवतीति तद्व्यापारे, णिचा सह लोटः पर्यायप्रसङ्गः" इति प्रश्नाशय उक्तः, स चिन्त्यः । पर्यायस्य "लोटोक्तत्वाद्" इत्यनेन वारणासम्भवात् । नापि पर्यायः प्राप्नोति । लोट्प्रयोगरूपप्रेरणायास्तदप्रयोगे ऽभावात् ।

"विधिनिमन्त्रण–" इतिसूत्रे ऽपि भाष्ये "विधिः प्रेरणम्" इत्युक्तम् ।

वात्स्यायनोऽपि "विधिर्नियोगः" इत्याह ।

नियोगो नियोजनं नियोजयतीत्यादिप्रतिपाद्यं प्रवर्तकनिष्ठव्यापाररूपमेव । प्रेरणात्वं प्रेरणादि-

धात्वर्थतावच्छेदकतया सिद्धमेव । तस्य च लिङादिवृत्तित्वमात्रं कल्प्यते इति न मे किञ्चित् कल्प्यम् । एवंचेष्टसाधनत्वबोधे तस्यासाधुत्वं स्पष्टमेव ।

एतेन वक्तुः कर्तव्यत्वेनेच्छैव लिङर्थः। तया चेष्टसाधनत्वाद्यनुमानम् । तद्यथा स्वर्गकामस्य याग इष्टसाधनम्, कर्तव्यत्वेनाप्तोक्तलिङ्बोध्येच्छाविषयत्वात् । यथा मत्पित्रेष्यमाणं मम भोजनम्। विषभक्षणादेरपि कस्यचित्कृतिसाध्यतया तत्कर्तव्यत्वेनेश्वररूपाप्तेच्छाविषयत्वेन तदनुमापकत्ववारणाय लिङ्बोध्येति । वेदे आप्तस्तु ईश्वर एव । विधिरेव तावद्गर्भ इव कुमार्याः श्रुतेः पुंयोगे मानमित्याचार्योक्तमपास्तम्। वक्त्रिच्छाया अपि इष्टसाधनत्ववदनुमेयत्वाच्च। "कः प्रयोज्यस्य प्रेरणार्थो यदभिप्रायेषु आसज्जन्ते" इति "हेतुमतिच" इति सूत्रस्थभाष्येणेच्छायां प्रेरणानुमेयत्वस्यैव लाभात् ।

किञ्च'पच'इत्यादिप्रयोगाभावे तदिच्छां प्रकारान्तरेणानुमाय पाककरणोत्तरं 'कस्य प्रेरणया त्वया पाकः कृतः' इति प्रश्ने 'नाहमनेन प्रेरितः किन्तु एतदिच्छां ज्ञात्वामयेदं कृतम्' इति व्यवहारात् । प्रेषितुरपि 'न मयाऽयं प्रेरितः किन्तु स्वचातुर्येणैव मदिच्छां ज्ञात्वा कृतवान्' इति व्यवहाराच्चेच्छाजन्यशब्दप्रयोगादेरेव प्रवर्तनात्वं लभ्यते न त्विच्छायाः ।

किञ्च वेदे 'अधिकारी इदं कुर्याद्' इतीश्वरेच्छाया अङ्गीकारे तदिच्छाया विसंवादिनीत्वापत्तेः । नचेश्वरेच्छाया विसंवादिनीत्वं त्वदीयानामपि संमतम्।

अधिकारिणाऽपि ज्योतिष्टोमादेः कदाचिदकरणात्[1] ।

किञ्च वेदस्य सकर्तृकत्वे ईश्वरज्ञानप्रामाण्यापेक्षया वेदप्रामाण्यापत्तौ स्वतःप्रामाण्यं तस्य भज्येत । बुद्धवाक्येऽपि प्रामाण्यापत्तेश्च । ईश्वरवचनत्वसाम्ये 'बुद्धवाक्यं न प्रमाणं वेदवाक्यं प्रमाणम्' इत्यत्र विनिगमनाविरहात् । श्वासप्रश्वासादिवदीश्वरकर्तृकत्वं तु वेदस्य न विवादविषयः । बौद्धाद्यागमास्तु नैवम्, बुद्धिपूर्वकयत्नेनैव बुद्धादिभिस्तत्करणादिति तच्छास्त्रे मत्स्यपुराणादिषु च प्रसिद्धम् ।

अत एव पस्पशायां भाष्ये सौत्रामण्यां सुराग्रहनिन्दाबोधकस्य—

'यदुदुम्बरवर्णानां घटीनां मण्डलं महत् ।
पीतं न गमयेत्स्वर्गं तत्किं क्रतुगतं नयेद्' ॥ इति

बुद्धश्लोकस्यापि भ्राजाख्यकात्यायनप्रणीतश्लोकवत्प्रामाण्यमाशङ्क्य "प्रमत्तगीत एष तत्रभवतः" इत्युक्त्या तस्याप्रामाण्यमुक्तम् । 'प्रमादेन वेदविषयविप्रतिपत्त्याश्रयत्वेन गीतोऽतोऽप्रमाणमिति तदर्थः । तत्रभगवतः पूज्यस्यापि तत्त्वं स्वस्मिन्नारोप्य दैत्यनाशाय सोक्तिर्न प्रमाणमिति तद्भावः । भ्राजाख्यश्लोकानां तु श्रुतिमूलकत्वात्प्रामाण्यम्' इति कैयट इति दिक् ।

'अपूर्वं विधिशक्यम्' इत्ययुक्तमेव । लौकिकवाक्ये तदसम्भवात् । किञ्च नित्येषु विधिषु, निषेधविधिषु पण्डापूर्वकल्पने गौरवमिति दिक् ॥ ३२ ॥

---

१ कदाचित्करणादित्यपि पाठः ।

(कुं० टी०) *अवगुरेदिति । अवगोरणं ताडनाय दण्डोधमनम् । यद्यपीदं प्रकरणात्क्रत्वङ्गं प्राप्तं तथाऽपि यातनारूपफलश्रवणात्पुरुषार्थमेवेति प्रकरणाद् उत्कर्षः । *नचेष्टसाधनत्वमिति । नचेष्टसाधनत्वं प्रयोजकनिष्ठं यतस्तन्न विध्यर्थ इत्यर्थः । णिच् कस्मान्न भवतीति प्रश्नस्य णिचा सह समुच्चयः कस्मान्न भवतीत्याशयं वर्णयति *लिङादिशब्देति । णिचो द्योतकतापक्षे तत्प्राप्तिरिति भावः । ननु 'उक्तः करोति' 'प्रेषितः करोति' इत्यादाविव लोटोक्ते णिचः प्राप्तिरेव नास्तीति चेत् । सत्यम् । पचतु इत्यादिलोडन्तशब्दप्रयोगरूप एव प्रयोजकव्यापारो णिजर्थः । स च न लोड्वाच्यः इति भिन्नार्थत्वात् समुच्चयः प्राप्नोति इति भावः । *सक्रियेति । यो हि कर्त्तारं प्रयोजयति स एव हेतुसंज्ञः, प्रयोज्यस्य तु निर्व्यापारस्यात्र कर्तृत्वमेव विधीयते । यथा—'राजा भव युध्यस्व' इति राजत्वम् । ननु देवदत्तं गमयिष्यतीत्यादाविव भावि कर्तृत्वमस्तीत्यतो भाष्यकार आह *अथापीति । *लोटोक्तत्वादिति । तादृशशब्दप्रयोगस्यापि प्रेरणत्वेन लोड्वाच्यत्वादिति भावः । *इष्टेति । इष्टसाधनत्वस्य विध्यर्थत्वे तदसङ्गतिः, तस्य णिजर्थत्वाभावात् । स हि प्रयोजकव्यापार इति भावः । *प्रष्टेति । भावीति शेषः । *वारणासम्भवादिति । लोटोक्तत्वादित्यनेन पर्यायतायाः समाधानासम्भवादिति भावः । दोषान्तरमाह *नापीति । पर्यायप्राप्तिरपि नास्तीत्यर्थः । *लोट्प्रयोगेति । लोट्प्रयोगरूपैव हि प्रेरणा लोडाद्यर्थः । सा च तत्प्रयोगे न भवतीत्यर्थः । *प्रवर्त्तकनिष्ठेति । तथा च प्रवर्तकनिष्ठप्रेरणमेव लोडर्थः । णिजर्थस्त्वन्यकर्तृकमपि प्रेरणमिति भेद इति भावः ।

*एवंचेति । प्रेरणाबोधे एव लिङः साधुत्वस्य भाष्यादिसम्मततया इष्टसाधनत्वबोधे असाधुत्वमेवेत्यर्थः । *लोट्प्रयोगेति । लोट्प्रयोगस्यैव हि प्रेरणा लोडाद्यर्थः । सा च तदप्रयोगे न भवतीत्यर्थः । *वक्तुरिति । इष्टसाधनत्वाद्यनुमापिकायाः प्रेरणाया अन्यथासिद्धत्वान्न लिङर्थत्वमिति भावः ।

तदुक्तमुदयनाचार्यैः—

विधिर्वक्तुरभिप्रायः प्रवृत्त्यात्मा लिङादिभिः ॥
अभिधेयो ऽनुमेया तु कर्तुरिष्टाभ्युपायता ॥ इति ।

*वेदे आप्तस्त्विति । परमाप्तप्रणीतत्वेन वेदानां प्रामाण्यादिति तार्किकाः । तथा च गोतमसूत्रम्—"मन्त्रायुर्वेदप्रामाण्यश्च तत्प्रामाण्यमाप्तप्रामाण्यात्"इति (न्या० सू० अ० २ आ० १ सू० ६७) । नित्यनिर्दोषत्वेन स्वत एव प्रामाण्यमिति तु मीमांसकाः । तदाहुः—

दोषाः सन्ति न सन्तीति पौरुषेयेषु युज्यते ।
वेदे वक्तुरभावाच्च दोषशङ्कैव नास्त्यतः ॥ इति । (श्लोकवार्तिके)

*अपास्तमिति । लिङादिविषये णिजापादनपरभाष्यविरोधात् । ननु यदि सर्व एव स्वभूत्यर्थं प्रवर्तन्ते तदा किं प्रयोज्यस्य प्रेरणया इत्याशङ्क्य भाष्यकार आह *यदभिप्रायेषु आसज्जन्तेइति । प्रयोजकस्याभिप्रायं ज्ञात्वा निर्वर्तयन्तीति प्रेरणायाः प्रयोजनमित्यर्थः । एवं च 'कः प्रयोज्यस्य प्रेरणार्थः' इत्यस्य प्रयोज्यप्रेरणायाः किं प्रयोजनमित्यर्थः । *स्वतः प्रामाण्यमिति । यद्यपि कारीर्यादौ संवादात्प्रामाण्यं तथाऽपि स्वर्गादिफले ज्योतिष्टोमादौ संवादाभावे ऽपि प्रामाण्यार्थं स्वतःप्रामाण्यमभ्युपेयते । *बुद्धेति । तस्यापि

ईश्वरावतारत्वात्। *श्वासेति। "अस्य महतो भूतस्य निःश्वसितमेतद्यदृग्वेदः" इत्यादिश्रुतेः। एतेन वेदान्तिमते ब्रह्मपरतन्त्रो वेद इत्याशङ्का परास्ता। श्वसिततुल्यत्वेनापौरुषेयत्वे बाधकाभावात्। *अपूर्वमिति। एतच्च गुरुमतम्।

तथाहि "स्वर्गकामो यजेत"इत्यादौ नेष्टसाधनत्वं विध्यर्थः। क्षणिकस्य यागस्य स्वर्गसाधनत्वासम्भवात्। अपूर्वस्य च पूर्वमनुपस्थितत्वात्स्वर्गसाधनापूर्वजनकत्वबोधो ऽसम्भवीति तस्मात्कार्यमेव विध्यर्थः। तच्चापूर्वे पर्यवस्यति। तथा च यागविषयकं कार्यमिति बोधः। लौकिकवाक्यस्यापूर्वे तात्पर्याभावात् कार्यत्वे लक्षणेति।

गुरुमते अपूर्वस्य विध्यर्थत्वे दोषान्तरमाह *किंचेति। तस्माद्रात्रिसत्रन्यायेन नित्येष्वार्थवादिकं फलमपि, नित्यत्वादेव च न कामनाभावे प्रवृत्तिः[1]। *पण्डेति। पण्डो नपुंसकम्, फलाजनकत्वात्॥ ३२॥

(क० टी०) यथा कथंचिद्भासमानविध्यविषयताकवाक्ये गतिमाह *योब्राह्मणायेति। योग्यतया आह *यमहूनेति। विनिगमनाविरहादाह *निवर्त्तकत्वेनेति। प्रकृते ऽनिष्टश्रवणादाह *तेनेति। अन्यथा प्रमाणत्वासम्भवेनेत्यर्थः। *अत एव-प्रेरणाया विध्यर्थत्वादेव। एवमग्रेऽपि। तदेवाह *निमन्त्रणमिति। तत्र तत्त्वे हेतुमाह *निमन्त्रयते इति। उक्तमेव व्यतिरेकमुखेन द्रढयति *नचेष्टसाधनत्वमित्यादिना ग्रन्थेन। तत्रादौ शङ्कते *अस्तीति। समाधत्ते *न्यायेति। *प्रागुक्तेति। तत्स्वरूपविवरणरूपेत्यर्थः। प्रवर्तनासंप्रश्नयोर्लिङिति न्यासाभिप्रायेणाह *चतुर्णामिति। विध्यादीनामित्याद्युक्तेरिति भावः। *भाष्ये इत्यस्योक्तमिति शेषः। तस्य च द्वितीयेत्यन्तेनान्वयः[2]। सत्त्वादित्यस्य तत्प्राप्तिरिति शेषः। कैयटोक्तमु-

(१) कामनाभावेकामनासत्वे एव प्रवृत्तिरिति नेत्यर्थः।

(२) द्वितीयो य इतिशब्दः भवतिशब्दात्परः तदन्तेनेत्यर्थः।

त्तरार्थमाह *सक्रियेति । स्वयं तदाशयमाह *तदिति । कर्तृपदेन तत्परामर्शकतत्पदेन किञ्चिद्व्यवहिततदग्रिमभाष्यमाह *अथापीति । तादृशकर्तुरपि यदि हेतुसंज्ञासूत्रे ग्रहणमिति भावः । अत एवेत्युक्तं विशदयति, *इष्टसाधनत्वस्येति । प्रयोजकव्यापारत्वाभावेनेत्यर्थः । *तदसङ्गतिरिति । शङ्कासमाधानयोरसङ्गतिरित्यर्थः । अभ्युपेत्याह *पर्यायेति । वस्तुतस्तदविषय एवेत्याह *नापीति । एवं च शङ्कैव तावदयुक्तेति भावः । संमत्यन्तरमाह *विधीति । परसंमतिमप्याह *वात्स्यायन इति । *एवेनान्यव्यवच्छेदः । ननु क्लृप्तेष्टसाधनत्वादितोऽपूर्वप्रेरणात्वादिकल्पने गौरवमत आह *प्रेरणात्वमिति । *एवं च—निरूपितप्रेरणाबोधे लिङादेः साधुत्वस्य सूत्रभाष्यादिसंमतत्वे च । उदयनाचार्यमतं खण्डयति *एतेनेति । उक्तसूत्रभाष्यादिविरोधेनेत्यर्थः । *लिङर्थइति । लिङादीत्यर्थः । एवमग्रेऽपि । प्रेरणात्वेनेत्यादिः ।

तदुक्तम्—

विधिर्वक्तुरभिप्रायः प्रवृत्त्यर्थो लिङादिभिः ।
अभिधेयोऽनुमेया तु कर्तुरिष्टाभ्युपायता ॥ इति ।

आदिः प्राग्वत् । "न कलञ्जम्"इत्यादौ कलञ्जभक्षणमनिष्टसाधनं कर्त्तव्यत्वेनाप्तेनानिष्यमाणत्वात् । यथा मत्पित्रा कर्तव्यत्वेनानिष्यमाणं विषभक्षणं मदिष्टसाधनमिति बोध्यम् । कलञ्जम् 'तबूज' इति भाषया प्रसिद्धम् । कलञ्जं तु विषदिग्धबाणहतमृगमांसमिति प्राञ्चः । *तदिति । इष्टसाधनत्वादीत्यर्थः । ननु लोके तथा सम्भवेऽपि वेदस्य नित्यत्वेन तत्रासम्भवोऽत आह *वेदइति । दोषान्तरमाह *वक्त्रिच्छेति । अत्र भाष्यसंमतिमाह *कइति । प्रागुक्तत्वादाह । *हेतुमतीति । ननु तत्र दोषान्तरमाह *किञ्चेति । तत्र तावत्प्रयोज्यव्यवहारमाह *नाहमिति । प्रयोजकव्यवहारमाह *प्रेरयितुरपीति । दोषान्तरमाह *किञ्चेति । इष्टापत्तावाह *नचेति । नहीत्यर्थः ।*विसंवादिनीत्वमिति । विसंवादित्वे हेतुमाह *अधीति । दोषान्तरमाह *किञ्चेति । तत्र तदापत्तौ हेतुमाह *ईश्वरेति । ननु वेदान्तिमते वेदस्य ब्रह्मपरत्वेन पौरुषेयत्वमेवात आह *स्वासेति । तावताऽप्यपौरुषेयत्वाक्षतेः । नन्वेवमुक्तातिप्रसङ्ग एवात

आह *बौद्धेति । *अत एव–उक्तवैलक्षण्यादेव । उक्तमित्यत्रान्वयः । तत्तात्पर्यमाह *सौत्रेति । उदुम्बरं ताम्रम् । ननु कर्तृकान्तप्रमत्तशब्दस्य गीतशब्देन समासो ऽनुपपन्नस्तत्रभवत इत्यनेन साकाङ्क्षत्वादतः कैयटमाह *प्रमत्तेति । भावे क्तः । *तत्रेत्यस्यार्थो *वेदेति । ननु तत्र न स्वाभाविकः सो ऽत आह *तत्त्वमिति । यस्त्वप्रमादेन गीतो यस्य कस्यापि तत् प्रमाणमिति ध्वनयन्नाह *भ्राजेति । *एकः शब्दइति । श्रुतीत्यर्थः । एतेन यजेतेत्यादिशब्दप्रयोगरूपा प्रेरणा वेदे ईश्वरनिष्ठेत्यपास्तम् । तदाह *इतिदिगिति । मीमांसकादिमतं खण्डयति *अपूर्वमिति । अपूर्वत्वेनेति भावः । *विधीति । लिङादीत्यर्थः । वेदे सम्भवादाह *लौकिकेति । वेदेऽपि दोषमाह *किञ्चेति । यत इति शेषः । त्वेन नैमित्तिकविधिपरिग्रहः । *पण्डेति । क्लीबमित्यर्थः । निष्फलमिति यावत् । तृतीयाप्रकृतिः षण्ढः क्लीबः पण्डो नपुंसके इत्यमरः । प्रवृत्त्यादेरन्यथोपपत्तेराह *गौरवमिति । एतेन निष्फले सन्ध्यावन्दनादौ विध्यर्थबाधापत्तेर्नैतद्विध्यर्थ इति । न । तथा सति तत्र प्रवृत्त्यनापत्तेर्निष्फलत्वात् दुःखैकफलकत्वाच्च । प्रवृत्तिमात्रे इष्टसाधनताज्ञानस्य हेतुत्वाच्च । नचापूर्वोद्देशेन प्रवृत्तिः । तावताऽपि इदमेवेष्टमादायेष्टसाधनत्वस्य विध्यर्थत्वोपपत्तेः । वस्तुतः प्रवृत्तिविषयसाध्यत्वे सतीच्छाविषयत्वमेव फले उद्देश्यत्वम् । नच तदपूर्वस्य । नचान्यदेव तत्कल्प्यं मानाभावात् । पदार्थान्तररूपोद्देश्यत्वस्य प्रवृत्तावनुपयोगाच्चेति भूषणाद्युक्तम्, स्वविशेषणशौचादिवर्तमानताप्रतिसन्धानकालिकम् इष्टसाधनतालिङ्गकं कार्यज्ञानमेव प्रवर्त्तकम् । कार्यता कृतिसाध्यत्वम् । तेन कृतौ जननीयायां चिकीर्षा द्वारम् । सा च कृतिसाध्यत्वप्रकारिका कृतिसाध्यविषयेच्छा–कृतिसाध्यो यः पाकः स मे भवत्वितीच्छाऽनुभवात् । पाकं कृत्या साधयेयमितीच्छाया अप्यत्रैव पर्यवसानम् । एवं चेच्छायाः स्वप्रकारकधीसाध्यत्वनियमो ऽप्युपपन्नः । न त्विष्टसाधनताज्ञानसाध्या सा । कृत्यसाध्ये प्रवृत्त्यापत्तेः । कार्यत्वेन कार्यं विध्यर्थः । तच्च कार्यं वेदे ऽपूर्वमेव । नच तस्य शक्यत्वे न मानम् । यतस्तस्यावाच्यत्वे स्वर्गकामस्य यागेनान्वयो वाच्यः–स्वर्गकामस्य यागः कार्यमिति । स च न सम्भवति धात्वर्थप्रत्ययार्थयोरभेदान्वयस्याव्युत्पन्नत्वात् । अत

एव लिङ्गाऽपूर्वं कार्यत्वेनाभिधेयम्। कार्यत्वं च कृतिसाध्यत्वं तत्रापूर्वस्य साक्षात्तत्साध्यत्वासम्भवात्, यद्द्वारा तस्य कृतिसाध्यत्वं स धात्वर्थो यागदानहोमादिरनुबन्धो विषयो ऽवच्छेदक इति अपूर्वनिर्वर्त्तकत्वेन कारणम् इति च तैर्व्यवह्रियते।

वरदराजो ऽप्याह मुख्यार्थमभिदधतः शब्दस्य यत्रार्थे तात्पर्यं तत्र मुख्यैव वृत्तिः—यथा स्वर्गकामपदस्य कक्षान्तरितनियोज्यपरस्येति। योग्यतासहकृतपदबोध्यत्वात्कक्षान्तरितत्वम्। अपूर्वमेव च नियोगपदनोच्यते। कार्यत्वेन नियोज्यकर्मकात्मविषयकप्रेरणकर्तृत्वात्, इत्यादि प्राभाकराद्युक्तंचापास्तम्। तदाह *इतिदिगिति ॥३२॥

एवं च "स्वर्गकामो यजेत" इत्यादिना ज्योतिष्टोमस्य गृहीता स्वर्गसाधनता क्षणिके यागे व्यापारमन्तराऽनुपपन्नाऽपूर्वं कल्पयति। अपूर्वं तु यागस्य काऽपि उत्तरावस्था फलैकनाश्या। यद्वा कर्मापूर्वादीनामचेतनतया फलजनकत्वासम्भवाच्चेतनेश्वराधिष्ठितत्वेऽवश्यवक्तव्ये त्वेतन्निष्ठाभ्यां कर्मजन्यप्रीत्यप्रीतिभ्यां मायावृत्तिरूपतया अनित्याभ्यां प्रतिजीवकर्मसाध्याभ्यां सुखदुःखाद्युपपत्तिः। कर्मापेक्षत्वात्सेवानुरूपफलदो राजवदलौकिकोऽपीश्वर इति न तस्य वैषम्यनैर्घृण्ये। श्राद्धादिजन्यमपूर्वं पुत्रे पितृषु च। उभयत्र फलश्रवणात्। मुक्ते तु नादृष्टम्। तत्त्वज्ञानस्य तद्विरोधित्वात्। पित्रादिस्वर्गकामनया कृते पुष्करिणीमहादानादौ पित्रादेरेवादृष्टम्। कर्तुरेवादृष्टं तस्यैव फलमिति तूत्सर्गः।

ननु स्वर्गत्वस्य वाजपेयगङ्गास्नानदानादिजन्यस्वर्गसाधारण्येन कथं ज्योतिष्टोमे स्वर्गसाधनताग्रहः कार्यतावच्छेदकस्यातिप्रसक्तत्वाद् इति चेन्न।

प्रवर्तनया वाक्यान्तरपर्यालोचनवतो विजातीय-स्वर्गसाधनत्वस्यैवानुमानात् ।

ध्वनितं चेदं "स्वरितञितः" इतिसूत्रे भाष्ये ।

तत्राहि—"नचान्तरेण यजिं यजिफलं लभन्ते" इत्युक्तम् । 'नहि स्वर्गादिफलं यागमन्तरेण भवति' इति कैयटः ।

एतेन यत्कैश्चिदुक्तं सर्वेषां स्वर्गसाधनत्वमेव गृह्यते । नच ज्योतिष्टोमाग्निहोत्रयोः फलसाम्या-पत्तावल्पवित्तव्ययायाससाध्याग्निहोत्रेणैव सिद्धौ श्र-माधिक्येन द्वेषाज् ज्योतिष्टोमादावप्रवृत्तौ तद्विधि-मननुष्ठानलक्षणाप्रामाण्यापत्तिरिति वाच्यम् । तत्फल-स्वर्गाणां भूयस्त्वाल्पत्वकल्पनया प्रवृत्तिसम्भवात् ।

युक्तं चैतत् । नहि वैजात्यमात्रज्ञानात्प्रवृत्तिः । सम्भवत्यपि क्षीरपाने मण्डपाने प्रवृत्त्यापत्तेः । त-त्रापि फलवैजात्यज्ञानात् । भूयस्त्वमनेकधा फलबा-हुल्यम् । फले उत्कटत्वं बहुस्वपुरुषगामित्वम्, शी-घ्रताचेत्यादि । अन्यथा "सर्वेभ्यः कामेभ्यो दर्शपूर्ण-मासौ"इत्युक्तेः समारब्धदर्शपूर्णमासानां काम्येष्टिप्र-वृत्तिविलोपस्तत्रापि दुर्वारः ।

यद्वा लौकिकप्रतिष्ठारूपफलेच्छा यस्य तस्य प्रवृ-त्तिसम्भवः ।

अत एव सकलशास्त्रविदां युधिष्ठिरादीनां स्व-ल्पफलकराज्यार्थं गोत्रजब्राह्मणादिवधे प्रवृत्तिः । दर्शितं चार्जुनं प्रति तदेव फलं भगवता—

अकीर्तिं चापि भूतानि कथयिष्यन्ति तेऽव्ययाम् ।

इत्यादिना ।

अत एवाधुनिकानां कर्माऽसाङ्गत्वं जानतामनधिकारिणामपि बहुवित्तव्ययायाससाध्येषु—

यावद्वर्णविभागोऽस्ति यावद्वेदः प्रवर्त्तते ।
संन्यासं चाग्निहोत्रं च तावत्कुर्यात् कलौ युगे ॥

इति देवलवाक्यस्य, सङ्करेभ्यो वर्णानां पृथक्करणरूपो वर्णविभागो यावत्, यावच्च वेदस्य नियमाध्ययनरूपा प्रकर्षेण वृत्तिः, तावदेतद् द्वयमनुष्ठेयमित्यर्थकस्य कालबोधकैः,

चत्वार्यब्दसहस्राणि चत्वार्यब्दशतानि च ।
कलेर्यदा गमिष्यन्ति तदा त्रेतापरिग्रहः ॥

संन्यासश्च न कर्तव्यो ब्राह्मणेन विजानता । इति—

व्यासवाक्यादिभिः कलिवर्ज्येष्वपि अग्निहोत्रयागादिषु धनलाभफलकप्रतिष्ठार्थं प्रवृत्तिः । प्रतिष्ठाद्युपाधिवशाज्जायमाना उत्कटेच्छैव प्रवृत्तौ प्रयोजिकेति न दोषः ।

अत एव गीतायाम्—

अभिसन्धाय तु फलं दम्भार्थमपि चैव यत् ।
इज्यते भरतश्रेष्ठ तं यज्ञं विद्धि राजसम् ॥

इत्यनेन दम्भस्यापि यज्ञफलतोक्ता । दम्भो धार्मिकत्वेन ख्यापनम् । अपिचेतिपदाभ्यां विकल्पेन समुच्चयेन फलत्रयमुक्तमिति तद्व्याख्यातारः ।

यद्यप्ययं निषिद्धत्वात्संप्रत्यधर्म एव, तथाऽपि

तत्त्वमजानतां लोकानां धर्मत्वभ्रमाद् दम्भार्था तत्र प्रवृत्तिः ।

विधिहीनमसृष्टान्नं मन्त्रहीनमदक्षिणम् ।
श्रद्धाविरहितं यज्ञं तामसं परिचक्षते ॥ इति च ।

किञ्च समानफलानामपि कर्मणां शक्ताशक्तभेदेन व्यवस्था ।

सहस्रशक्तिश्च शतं शतशक्तिर्दशापि च ॥
दद्यादपश्च यः शक्त्या सर्वे तुल्यफलाः स्मृताः ॥ इति-
भारतोक्तेः ।

अत एव 'वित्तशाठ्यं न कारयेद्'इति न तत्तद्व्रतप्रकरणे पठ्यते इति । तत् परास्तम् । उक्तभाष्यविरोधात् ।

तत्तद्वैजात्यस्यापि तत्तद्भूयस्त्वसमानियतत्वान्न दोषः ॥ ३२ ॥

(कुं० टी०) *क्षणिकेइति । कार्याव्यवहितपूर्ववर्तिन एव कारणस्य कार्यजनकत्वात् । *यागस्येति । यद्यपि देवतोद्देश्यकद्रव्यत्याग एव यागस्तथापि संपूर्णकर्मकलापस्य यागाङ्गत्वाद् यागत्वम् । *उत्तरावस्थेति । कारणपरिणाम एव कार्यमिति भावः । *फलैकनाश्येति । तेन न फलान्तरम् । नन्वीश्वरस्य सर्वान्प्रति एकरूपत्वात् स्वर्गनरकाद्यनुपपत्तिरत आह *कर्मापेक्षत्वादिति । नैर्घृण्यम्—निर्दयता । ननु "शास्त्रे देशितं फलमनुष्ठातरि"इति न्यायात्कर्तर्येवादृष्टं स्वीकार्यम । तथाच पित्रुद्देश्यकपिण्डदानादौ कृते पुत्रे एवादृष्टोत्पत्त्या पित्रादेः स्वर्गाद्यनापत्तिः व्यधिकरणत्वात् । पुत्रादिकर्मणा पित्रादौ चादृष्टं न संभवति व्यधिकरणत्वा-

त् । अत आह *पुत्रे पितृषु चेति ।

अयं:—भाव सर्वत्र भोगाधिकरणे एवापूर्वं लाघवात् । तथाहि भोगं प्रति साक्षात्संबन्धेनापूर्वस्य जनकता संभवति अन्यथा तु परंपरा कल्पनीयेति। ननु यत्र तत्त्वज्ञानिना पुत्रेण कर्म कृतं तत्र भोगाधिकरणे एव तदपूर्वकल्पनापत्तिः, अस्मन्मते तु तत्र मिथ्याज्ञानाद्यभावेनादृष्टानुत्पत्तेरिति चेन्न। यत्र मुक्तपितरमुद्दिश्य कर्म कृतं तत्र कर्तर्यदृष्टकल्पने गौरवं भोगायतने त्वसम्भवान्न तत्कल्पनम् । *तद्विरोधित्वादिति । "क्षीयन्ते चास्य कर्माणि" इति श्रुत्या अदृष्टजनकयोर्धर्माधर्मयोरुभयोरपि नाशबोधनात् । *साधारण्येनेति। अन्वयव्यतिरेकाभ्यां हि कारणताग्रहः। नच ज्योतिष्टोमवदन्याद्वृत्तिः स्वर्ग इति भावः । विजातीयदाहं प्रति तृणारणिमणीनां कारणत्वादिति भावः । किंच "व्रीहिभिर्यजेत" "यवैर्यजेत" इति दर्शपूर्णमासोद्देशेन विहितयोः व्रीहियवयोः परस्परव्यतिरेकेण फलजनकत्वादुक्तैव गतिः। नहि तत्रैकशक्तिमत्त्वेनोभयोरनुगमः।"स्योनं ते सदनं कृणोमि"इति मन्त्रस्य व्रीहिप्रयोग एवाङ्गत्वं नतु यवप्रयोगे-"व्रीहीणां मेध सुमनस्यमान" इति मन्त्रलिङ्गादिति सिद्धान्तासङ्गतेः । 'व्रीहिभिर्यक्ष्ये' इति संकल्पावच्छिन्नसमवायसंबन्धस्यैव व्रीहिकार्यतावच्छेदकसम्बधत्वेन व्रीहिरूपकारणाभावेऽपि यवरूपकारणेन कार्योपत्तौ बाधकाभावः ।

*नहि वैजात्येति । तस्मादग्निहोत्रजन्यापूर्वविशिष्टसमवायसम्बन्धेन स्वर्गत्वमवच्छेदकमित्यदोषः । *सर्वेभ्यः कामेभ्यइति। दर्शपूर्णमासयोर्नित्यत्वात् तदनुष्ठानेन पुत्रादिफलस्यापि सम्भवात्पुत्रेष्ट्यादिविलोपापत्तिरित्यर्थः । ननु दर्शपूर्णमासयोरग्निसाध्यत्वेनाग्न्याधानात्प्राक् पुत्रेष्टिसाफल्य-

मस्त्येवेत्याशङ्क्याह *समारब्धेति । *लौकिकप्रतिष्ठार्थमिति ।

'सम्भावितस्य चाकीर्तिर्मरणादतिरिच्यते ।

ततः स्वधर्मं कीर्तिं च'इतिभगवदुक्त्या लौकिकप्रतिष्ठाया अपि प्रवर्तकत्वात् । *गोत्रजेति । गोत्रजानां ब्राह्मणादीनां चेत्यर्थः । *त्रेता–त्रित्वम्–अग्नित्रयम् । गुण आर्षः । परेतु अग्निहोत्रशब्दः सर्वाधानपरः ।

अर्धाधानं स्मृतं श्रौतस्मार्ताग्न्योस्तु पृथक्कृतिः ।

सर्वाधानं तयोरैक्यकृतिः पूर्वयुगाश्रिता ॥ इति ।

लौगाक्षिवचनात् । यावद्वर्णविभाग इतितु चत्वार्यब्दसहस्राणीत्यस्यैव सङ्कोचकम् इत्याहुः । *उक्तभाष्येति । "नचान्तरेण यजिं यजिफलम्" इति भाष्येत्यर्थः ॥ ३३ ॥

(क० टी०) *एवञ्च–तस्य शक्यत्वेच । पदार्थान्तरकल्पने गौरवादाह *यागस्येति । तत्कल्पने ऽपि गौरवादाह *यज्ञेति । आदिना ज्ञानम् । *वक्तव्येइति । गौरवमिति ततो लाघवादिति शेषः । *तदिति । ईश्वरेत्यर्थः । तयोर्नित्यत्वेऽनिष्टापत्तेराह *मायेति । वैचिव्र्यायाह *प्रतिजीवेति । आदिना मोहः । नन्वेवं तस्य वैषम्याद्यापत्तिरत आह *कर्मेति । स्पष्टं चेदं (उ० मी० अ० ३ पा० २ अधि० ८ सू० ४०–४१) "धर्मं जैमिनिरत एव" इति पूर्वपक्षखण्डकेन "पूर्वं तु बादरायणो हेतुव्यपदेशात्" इति व्याससूत्रेणोक्तम्, हेतुश्रुत्युपपत्तिरूपम् । पूर्वमीश्वरम् । तुरुक्तवैलक्षण्ये । तं फलदातारं स आह । कर्मसापेक्षत्वाच्च न वैषम्यनैर्घृण्ये । कर्मव्यापारश्च'अनेनेदं कृतमस्येदं फलममुककालेऽमुकदेशे भवतु'इतीश्वरोपाधिवृत्तिविशेषः फलवत्तारूपः । फलबलादयमेवेश्वरप्रीतिपदेनोच्यते ।

चितिशक्तिः परा प्रोक्ता क्षेत्रज्ञाख्या तथाऽपरा ।

प्रतिमाकर्मसंज्ञाऽभा तृतीया शक्तिरिष्यते ॥

इतिविष्णुपुराणे कर्मण ईश्वरशक्तित्वम् ।

लभते च ततः कामान्मयैव विहितान् हितान् ॥

इतिगीतोक्तेश्चेति तदर्थः । आद्यपक्षे कश्चिद्विशेषमाह *आ-

द्धादीति । आदिना तर्पणम् । *उभयत्रेति । तत्राद्ये प्रत्यवायाभावः, ब्रह्महत्यादिपापनाशः, सत्यां कामनायां पुत्रादि च फलम् । अन्त्ये नरकोद्धारः, सर्वपापनाशः, स्वर्गब्रह्मलोकप्राप्त्यादि यथायथं फलम् । इदमप्यनुक्तविषयमित्याह *मुक्तेत्विति । ततो ऽपि विशेषं कांचित्कमाह *पित्रादीति । *पुष्करिणीति । अल्पं सर इत्यर्थः । एवेन पुत्रव्यवच्छेदः । ननूभयमयुक्तं फलोत्पत्तेः कर्तर्येव दृष्टत्वात् । नच—

सुतादिकर्तृकं यस्मां श्राद्धं श्रद्धासमन्वितम् ।
पित्राद्युद्देश्यफलदं सा मया यागतोऽधिका ॥

इत्युक्तेन तथेति वाच्यम्। कर्तृभिः कर्त्रैव फलोत्पादात्। ततस्तत्र स्वर्गादिफलमित्यनुपपत्तेरुद्धरत्वात्। "शास्त्रीयं फलं प्रयोक्तरि तल्लक्षणत्वाद्" इति न्यायात्। अन्यथाऽतिप्रसङ्गात्। जातेष्ट्यादिवाऽकर्तर्यपि फलमिति। न। श्राद्धे पित्रादेर्देवतात्वात्। तस्यां च कर्मणः फलाजननं तज्जनने वा तस्याधिकारित्वापाताद्देवतात्वाभावापत्तेः । उभयरूपतायां च फलभाक्त्वेनाधिकारितया कर्म प्रति प्राधान्याद्देवतात्वेन च तत्प्रत्येव गुणत्वादेकप्रतियोगिकैकनिष्ठगुणप्रधानभावरूपवैरूप्यापत्तिः । "वाजपेयेन" इत्यादाविव जातेष्टौ पुत्रस्यादेवतात्वेनोक्तविरोधाभाव इति वैषम्यात्। अकर्तृनिष्ठफलजनने च कर्तुरप्रवृत्त्यापत्तेर्विरोधः । कर्तृसमीहितसाधनतावगमफलप्रवर्तकत्वव्याघातात्। स्वगतफलान्तरार्थे प्रवृत्तौ च तावतैव प्रवर्तकतानिर्वाहात्पित्रादिगतफलाभावापत्तेः । अन्यतरत्वेनोपपत्तावुभयगतफलाङ्गीकारकल्पनाक्लेशायोगात्। पितृगतफलश्रुतेरर्थवादतयाऽप्युपपत्तेः। यदाऽपि शास्त्रे फलशब्देनापूर्वमुच्यते तदाऽप्यपूर्वस्य प्रयोक्त्राख्यकर्तृगामित्वात्फलाङ्कुरावस्थाया एवापूर्वत्वादपूर्वफलयोश्च सामानाधिकरण्यनियमादन्यथाऽतिप्रसङ्गान्न ततस्तत्र फलमिति चेन्न । यथा "यस्मिञ्जाते" इति वचनात्तार्तीयन्यायं बाधित्वा ऽकर्तर्यपि पुत्रे फलं तथाऽत्रापि नानागुणवाक्यात्पित्रादौ तत्स्वीकारात् । "फलसंयोगस्त्वचोदिते न स्याद्शेषभूतत्वाद्" (पू० मी० अ० ४ पा० ३ अधि० १७ सू० ३८) इतिचातुर्थिकन्यायात् । नचातिप्रसङ्गादि, शास्त्रस्यैव नियामकत्वात् । एवमपूर्वेऽपि । यदि कृतिसमानाधिकरणमेवादृष्टं स्यात्तदा तत्त्वज्ञानिकृतश्राद्धेन पितुः स्वर्गो न

स्यात् । श्राद्धकर्तुः पुत्रस्य कर्मनाशास्पर्शादौ पितुः स्वर्गश्च न स्यात् । एवं "शास्त्रे देशितं फलमनुष्ठातरि" इति यथोत्सर्गः, तथा 'कृतिसमानाधिकरणमदृष्टम्' इत्यपि ।

एवञ्च यत्रोभयत्र फलश्रुतिस्तत्रोभयगतमदृष्टम्, यत्र त्वन्यतरस्यैव फलश्रुतिस्तत्र तत्रैव । यत्र न तथा वचनं तत्र पित्रादिस्वर्गकामनया कृते पुष्करिणीमहादानादौ पित्रादिस्वर्गजनकत्वं न स्यात् । तादृशशिष्टाचारेण तथा श्रुतिकल्पनात् । एवं दुर्गापाठादावपि । फलं च किंचिद्विधिवादोक्तं क्वचिदार्थवादिकमित्यन्यत् । एतेन 'कर्त्तर्येवापूर्वम् इति, 'फलवत्येव चापूर्वम्' इति चापास्तम् । तदेतदभिप्रेत्याह *कर्तुरेवेति । अपूर्वकल्पकस्वर्गसाधनताग्रहे प्रागुक्तं व्यतिरेकव्यभिचारमाशङ्कते *नन्विति । *प्रवर्तनयेति । विधिबोध्ययेत्यर्थः । प्रतिपादितमिदमनुपदमेव । *कैयटइति । अन्यथा तदसङ्गतिः स्पष्टैवेत्यपि प्रतिपादितम् । भूषणकारादिमतं खण्डयति *एतेनेति । *सर्वेषां स्वर्गेति । तदन्यफलशून्यवैदिकादिवाक्यबोध्यकर्मणामित्यर्थः । कार्यतावच्छेदकधर्मस्यातिप्रसक्तत्वेऽपि न दोषस्तत्सामानाधिकरण्येनैव कार्यत्वबोधो विधिलभ्यो नतु स्वर्गत्वावच्छेदेन, अवच्छेदकत्वांशबोधनासामर्थ्यादसम्भवाच्चेति भावः । वैजात्यकल्पकनयोक्तमीमांसकसिद्धान्तं खण्डयति *नचेति । विधिलभ्यार्थविचारकाले वैजात्यास्वीकारे इति शेषः । *सिद्धाविति । सर्गादितेत्यादिः । *अप्रामाण्येति । तदापत्तावित्यर्थः । नन्वेवं को विशेषः कल्पनाया अविशेषादत आह *युक्तंचेति । मात्रपदेन फलभूयस्त्वादिव्यवच्छेदः । हेतौ हेतुमाह *तत्रापीति । एवमपि न्यूनतापरिहारायाह *भूयस्त्वमिति । आदिना चिरकालस्थायित्वादिः । उक्तदोषस्तत्रापि । *क्वचिदिति । त्वयाऽपीदमवश्यं तत्र ततो निर्वाहेऽपि स्वीकार्यमित्याह *अन्यथेति । तेषां भूयस्त्वाद्यकल्पने इत्यर्थः । *इत्युक्तेरिति । नचैतावता सर्वफलेषु तयोः प्राप्तावपि विनिगमनाविरह इति वाच्यम् । तत्प्रयोगस्य नित्यतया आवश्यकस्य पुत्रादिकामनयैवानुष्ठानप्रसङ्गान्नित्यसिद्धिसम्भवेन प्रयुक्तिलाघवलोभात् तत्रैव प्रवृत्तेः, तदाह *समारब्धेति । तत्र तादृशभूयस्त्वादिकल्पने गौरवादाह *यद्वेति । महति कर्मणीति भावः । अस्यावश्यकत्वमा-

ह *अत एवेति । तादृशफलेच्छातः प्रवृत्त्यङ्गीकारादेवेत्यर्थः । उक्तरीत्या अनिर्वाहमाह *स्वल्पेति । ऐहिकभोगादीत्यर्थः । अत्र संमतिमप्याह *दर्शितश्चेति । *तदेव—लौकिकप्रतिष्ठारूपमेव । *भगवता—श्रीकृष्णेन । गीतायामिति शेषः । आदिना—

सम्भावितस्य चाकीर्तिर्मरणादतिरिच्यते ।

ततःस्वधर्मं कीर्तिं च इत्यादिप्रसङ्गात्सिद्धान्तं कथयन्नाह *अत एवेति । उक्तोऽर्थः । प्रवृत्तिरित्यत्रान्वयः । अर्थित्वाद्यभावादाह *कर्मेति । अत एवाह *अनधीति । साध्येष्वित्यादिसप्तम्यन्तद्वयस्य यागादिष्वित्यत्रान्वयः । तदर्थमाह *सङ्करेभ्यइति । *तावदिति । नचैतद् द्वयमधुनाऽस्ति अन्यस्य वर्णविभागपदार्थस्य दुर्वचत्वात् । क्षत्रवैश्ययोरिदानीमसत्त्वेन तद्घटितविभागासम्भवादिति भावः । स्पष्टश्चेदमन्यत्र । *त्रेतेति । श्रौताग्निषु रूढोऽयमुणादिसिद्धः । आदिना भारते वनपर्वण्युक्तसंग्रहः । तथाहि—

नाशुचिर्नाप्यनिर्णिक्तपादो नाब्रह्मविज्जुहुयान्नाविपश्चित् ।
बुभुत्सवः शुचिकामा हि देवा नाश्रद्दधानाद्धि हविर्जुषन्ति ॥
नाश्रोत्रियं देवहव्ये नियुञ्ज्यान्मोघं पुरा सिञ्चति तादृशो हि ।
अपूर्वमश्रोत्रियमाह तार्क्ष्य न वै तादृग् जुहुयादग्निहोत्रम् ॥ इति ।

अनिर्णिक्तपादः—अप्रक्षालितपादः । अनाचान्तश्च । अब्रह्मविद् वेदं पाठतोऽर्थतश्चाविद्वान् । अविपश्चिद् वेदादधिगतार्थस्यानुभवहीनः । अनेन तपोहीनत्वं सूचितम् । बुभुत्सवः परचित्तं ज्ञातुमिच्छवः । ऋत्विगप्येवंविध एवेत्याह नाश्रोत्रियमिति । यज्ञादौ मोघं निष्फलं सिञ्चति जुहोति पुरा शीलगोत्रादिज्ञानात्प्राक् । अश्रोत्रियपदार्थमाह अपूर्वमिति । अज्ञातकुलशीलम् । आह—वेदइति शेषः । ईदृशस्यैवाग्निहोत्राधिकारो नान्यस्येति भावः ।

अर्धाधानं स्मृतं श्रौतस्मार्ताग्न्योस्तु पृथक्कृतिः ।
सर्वाधानं तयोरैक्यकृतिः पूर्वयुगाश्रिता ॥ इति ।

लौगाक्षिवाक्ये पूर्वयुगानि द्वापरान्तानि तदाश्रितेत्यर्थात्कलावर्धाधानमेव । तदपि तावत्पर्यन्तमेवेति तत्त्वम् । यत्तु युगस्य पूर्वं पूर्वयुगं कलेः पूर्वभाग इत्यर्थ इति दीक्षितादयः। तन्न। पूर्वाणि च तानि युगानि चेति कर्मधारयस्यैवौचित्यात् । द्वापरकल्योः सन्धावेव स्मृतीनां प्रवृत्त्या तथाऽर्थस्यैव युक्तत्वात् । एतेन त्रेतापरिग्रह इति

(१५) शिवस्तोत्रावली । उत्पलदेवविरचिता । श्रीक्षेमराजविरचितवृत्तिसमेता (वेदान्तः) २

(१६) मीमांसाबालप्रकाशः जैमिनीयद्वादशाऽध्यायार्थसंग्रहः श्रीभट्टनारायणात्मजभट्टशङ्करविरचितः । (मीमांसा) २

(१७) प्रकरणपञ्चिका प्रभाकरमतानुसारि–मीमांसादर्शनम् । महामहोपाध्यायश्रीशालिकनाथमिश्रविरचितम् श्रीशङ्करभट्टकृतो मीमांसासारसंग्रहश्च सम्पूर्णः (मीमांसा) ३

(१८) अद्वैतसिद्धिसिद्धान्तसारः । पण्डितप्रवरश्रीसदानन्दव्यासप्रणीतस्तत्कृतव्याख्यासमलङ्कृतः । (वेदान्तः) ३

(१९) कात्यायनश्रौतसूत्रम् । महामहोपाध्याय श्रीकर्काचार्यविरचितभाष्यसहितम् । १३

(२०) ब्रह्मसूत्रभाष्यम् । श्रीभास्कराचार्यविरचितं सम्पूर्णम् (वेदान्तः) ३

(२१) श्रीहर्षप्रणीतं खण्डनखण्डखाद्यम् । आनन्दपूर्णविरचितया खण्डनफक्किकाविभजनाख्यया व्याख्यया विद्यासागरीति प्रसिद्धया समेतम् । (वेदान्तः) १४

(२२) आख्यातचन्द्रिका श्रीभट्टमल्लविरचिता १

(२३) श्रीलक्ष्मीसहस्रम्—बालबोधिनीव्याख्ययाऽवतरणिकया च सहितम् । ८

(२४) ब्रह्मसूत्रवृत्तिः मरीचिका श्रीव्रजनाथभट्टकृता (वेदान्तः) २

(२५) क्रोडपत्रसंग्रहः । अत्र श्रीकालीशङ्करसिद्धान्तवागीशविरचितानि अनुमानजागदीश्याः प्रत्यक्षानुमानगादाधर्योः प्रत्यक्षानुमानमाथुर्याः व्युत्पत्तिवादस्य शक्तिवादस्य मुक्तिवादस्य शब्दशक्तिप्रकाशिकायाः कुसुमाञ्जलेश्च क्रोडपत्राणि २

(२६) ब्रह्मसूत्रम्, द्वैताद्वैतदर्शनम् । श्रीसुन्दरभट्टरचितसिद्धान्तसेतुकाऽभिधटीकासहितश्रीदेवाचार्यप्रणीतसिद्धान्तजाह्नवीयुतम् २

(२७) षड्दर्शनसमुच्चयः । बौद्धनैयायिककापिलजैनवैशेषिकजैमिनीयदर्शनसंक्षेपः । मणिभद्रकृतटीकया सहितः । हरिभद्रसूरिकृतः । १

(२८) शुद्धाद्वैतमार्तण्डः प्रकाशव्याख्यासहितः प्रमेयरत्नार्णवश्च १

(२९) अनुमानचिन्तामणिव्याख्यायाः शिरोमणिकृतदीधित्या जागदीशी टीका । १३

(३०) वीरमित्रोदयः । महामहोपाध्यायश्रीमित्रमिश्रविरचितः परिभाषा—संस्कारप्रकाशात्मकः । सापिण्ड्यदीपकश्च ... ११

(३१) वीरमित्रोदयः । महामहोपाध्यायश्रीमित्रमिश्रविरचितः आह्निकप्रकाशः ६

(३२) स्मृतिसारोद्धारः विद्वद्वरविश्वम्भरत्रिपाठिसंकलितः । ४

(३३) वेदान्तरत्नमञ्जूषा । श्रीभगवत्पुरुषोत्तमाचार्यकृता । १

(३४) प्रस्थानरत्नाकरः । गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमजीमहाराजविरचितः १

(३५) वेदान्तपारिजातसौरभं नाम ब्रह्ममीमांसाभाष्यं श्रीनिम्बार्काचार्यविरचितम् । १

(३६) योगदर्शनम् । परमहंसपरिव्राजकाचार्यनारायणतीर्थविरचित–योगसिद्धान्तचन्द्रिकासमाख्यया व्याख्यया संवलितम् । २

(३७) वेदान्तदर्शनम् । परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीरामानन्दसरस्वतीस्वामिकृतब्रह्मामृतवर्षिणीसमाख्यव्याख्यासंवलितम् । ४

(३८) विश्वप्रकाशः । कोशः । विद्वद्वरश्रीमहेश्वरसूरिविरचितः । १

(३९) श्रीसुबोधिनी । श्रीवल्लभाचार्यविनिर्मिता श्रीमद्भागवतव्याख्या गोस्वामीश्रीविठ्ठलनाथदीक्षितविरचितटिप्पणीसहिता । श्रीमद्भागवतदशमस्कन्धजन्मप्रकर्ण श्रीसुबोधिनीटिप्पण्योः–प्रकाशः गोस्वामि श्रीश्री पुरुषोत्तमजीमहाराज विरचित १

(४०) वीरमित्रोदयः । महामहोपाध्यायश्रीमित्रमिश्रविरचितः पूजाप्रकाशः । ... ४

(४१) वेदान्तसिद्धान्तसंग्रहः । श्रुतिसिद्धान्तापरनामकः । श्रीब्रह्मचारिवनमालिमिश्रविरचितः । वेदान्तकारिकावली श्रीपुरुषोत्तमप्रसाद. शर्मकृता अध्यात्मसुधातरङ्गिण्याख्य टीकया सहिता । १

(४२) स्वानुभवादर्शः । श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यनारायणाश्रमशिष्यमाधवाश्रमविरचितः । स्वकृतटीकाविभूषितश्च । १

(४३) याज्ञवल्क्यस्मृतिः । बालम्भट्टीसमाख्य-व्याख्यासमलङ्कृतमिताक्षरासहिता । व्यवहाराध्यायः ११

(४४) गादाधरी । श्रीगदाधरभट्टाचार्यचक्रवर्तिकृता । श्रीगङ्गेशोपाध्यायविरचिततत्त्वचिन्तामण्या श्रीरघुनाथतार्किकशिरोमणिविरचितदीधित्या च गर्भिता । ४

(४५) शास्त्रदीपिका । श्रीपार्थसारथिमिश्र प्रणिता । रामकृष्णविरचितयुक्तिस्नेहप्रपुरण्याख्यव्याख्यया सहिता तर्कपाद । ५

(४६) वैयाकरणसिद्धान्तलघुमञ्जूषा महामहोपाध्याय–श्रीनागेशभट्टविरचिता । श्रीमद्दुर्बलाचार्य बालम्भट्टाभ्यां विरचितकुञ्जिकाकलाह्वटीकाद्वयसंवलिता । १०

(४७) व्याकरणसिद्धान्तसुधानिधीः । पर्वतीय विश्वेश्वरसूरिविरचितः । ६

(४८) वीरमित्रोदयः । लक्षणप्रकाशः । महामहोपाध्यायश्रीमित्रमिश्रविरचितः । ७

(४९) बृहदारण्यकवार्त्तिकसार श्रीगाद्विद्यारण्यस्वामिविरचितः । महेश्वरतीर्थकृतयालघुसंग्रहाख्यया टीकया समलंकृतः । ४

(५०) वीरमित्रोदयः । राजनीतिप्रकाशः । महामहोपाध्यायश्रीमित्रमिश्रविरचितः । ५

(५१) पूर्वमीमांसा अधिकरणकौमुदी । श्रीमन्महामहोपाध्याय पं० रामकृष्णभट्टाचार्यविरचिता परिशिष्टाधिकरणनिरूपणपूर्वकं टिप्पण्या परिष्कृत । १

(५२) प्रशस्तपादभाष्यटीकासंग्रहः । तत्र कणादरहस्यम् । श्रीशंकरमिश्रविरचितम् १

(५३) क्रमदीपिका । श्रीमन्महामहोपाध्याय काश्मीरिककेशवभट्टविरचिता । विद्याविनोदश्रीगोविन्दभट्टाचार्यकृताविवरणोपेत १

पत्रादिप्रेषणस्थानम् } हरिदासगुप्तः,
चौखम्बा बनारस सिटी